ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 20 (2009)

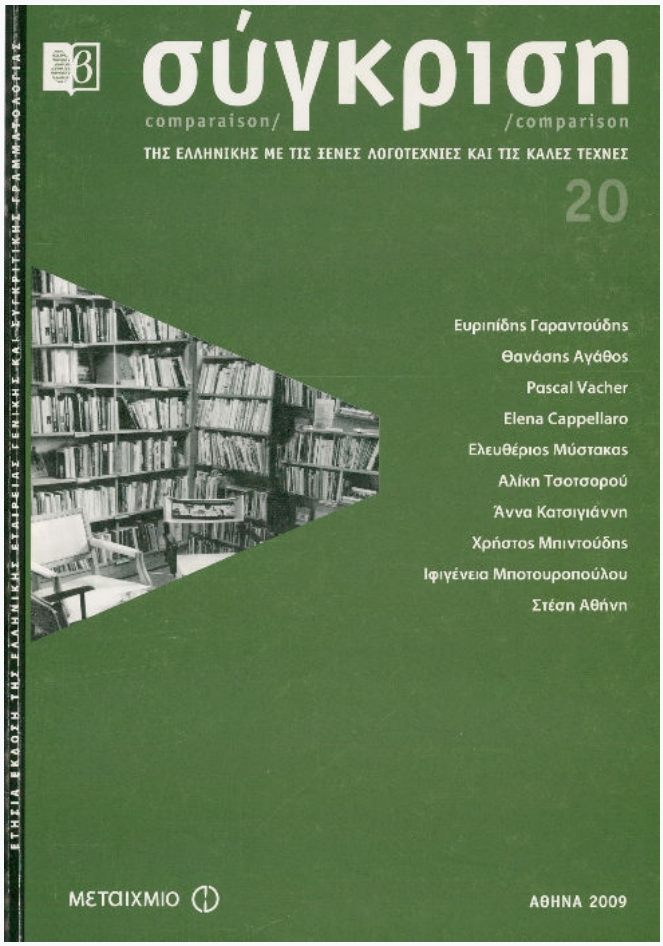

Η πρώτη νεοελληνική μετάφραση του Βοκκάκιου ο Θησεύς και οι γάμοι Αιμιλίας (1340-1370) μια υπόθεση για τη χρονολόγηση

Elena Cappellaro

doi: 10.12681/comparison.76

Copyright © 2017

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Cappellaro, E. (2017). Η πρώτη νεοελληνική μετάφραση του Βοκκάκιου ο Θησεύς και οι γάμοι Αιμιλίας (1340-1370) μια υπόθεση για τη χρονολόγηση. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, *20*, 83–118. https://doi.org/10.12681/comparison.76

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 26/01/2026 20:33:48

ELENA CAPPELLARO

Η πρώτη νεοελληνική μετάφραση του Βοκκάκιου *Ο Θησεύς και γάμοι της Αιμιλίας* (1340-1370) Μια υπόθεση για τη χρονολόγηση[1]

Στα χρόνια του Αβραάμ (790-780 π.Χ., σύμφωνα με τη χρονολόγηση των Ευσεβίου και Γερασίμου), ο Θησέας, βασιλιάς της Αθήνας, προσβεβλημένος από την Ιππολύτη, βασίλισσα των Αμαζόνων, της κηρύσσει πόλεμο και την νικάει· αντί όμως να την αιχμαλωτίσει, την παντρεύεται και την οδηγεί στην Αθήνα μαζί με την αδερφή της, την Αιμιλία. Λίγο καιρό αργότερα, ο Θησέας πολεμάει κατά του Κρέοντα, βασιλιά των Θηβών, και αφού τον νικά, οδηγεί στην Αθήνα τους γενναίους φίλους Αρκήτα και Παλαίμονα ανάμεσα στους αιχμαλώτους πολέμου. Μια μέρα, από το παράθυρο της φυλακής, οι νέοι βλέπουν την Αιμιλία, την ερωτεύονται και προσπαθούν να βρουν ευκαιρία να βγουν από τη φυλακή. Χάρη στη φιλία του με τον Πειρίθου, ο Αρκήτας εξασφαλίζει την απελευθέρωσή του, υπό τον όρο να ζήσει στην εξορία· αφού όμως δεν μπορεί να αντέξει την απουσία της Αιμιλίας, αποφασίζει να γυρίσει στην Αθήνα με ψευδώνυμο. Όταν ο Παλαίμων μαθαίνει ότι ο πρώην φίλος του είναι στην Αθήνα, βρίσκει τρόπο να δραπετεύσει από τη φυλακή και τον συναντά σε ένα δάσος, όπου γίνεται η πρώτη μονομαχία ανάμεσά τους. Ο Θησέας και η Αιμιλία, που περνούσαν από το δάσος εκείνη τη στιγμή, τους αναγνωρίζουν και τους σταματούν. Όταν ο Θησέας μαθαίνει ότι η αιτία της σύγκρουσης είναι η αγάπη για την Αιμιλία, ορίζει να γίνει ένας αγώνας, ο νικητής του οποίου θα έχει το δικαίωμα να παντρευτεί την Αιμιλία. Ο Αρκήτας νικάει στη σύγκρουση αλλά τραυματίζεται θανάσιμα, και λίγο πριν ξεψυχήσει παραχωρεί τη γυναίκα στον Παλαίμονα.

Όταν ο Βοκκάκιος τελείωσε την *Teseida* γύρω στο 1340,[2] είχε την πεποίθηση ότι συνέθεσε το πρώτο επικό ποίημα με περιεχόμενο τον πόλεμο, γραμμένο στη λατινική δημώδη γλώσσα, δηλαδή στα ιταλικά:

> ma tu, o libro, primo a lor cantare / di Marte fai gli affanni sostenuti / nel vulgar lazio più mai non veduti.[3]

Στην πραγματικότητα, όπως εξάλλου δηλώνει ο συγγραφέας αφιερώνοντας το έργο στην ερωμένη του, το ποίημα –που αποτελείται από δώδεκα βιβλία, 1.237 οκτάστιχες στροφές και 10.000 στίχους περίπου, μια αφιέρωση στη

Φιαμέτα και πολλές λόγιες σημειώσεις– είναι μια ερωτική ιστορία όπου η κλασική επίφαση συνυπάρχει –χωρίς όμως να συγχωνεύεται– με τη μεσαιωνική παράδοση του roman des gestes, του ιπποτικού μυθιστορήματος και του amor cortese.[4]

> trovata una antichissima istoria e alle più genti non manifesta, bella sì per la materia della quale parla, che è d'amore, e sì per coloro de'quali dice, che nobili giovani furono e di real sangue discesi, in latino volgare e per rima, acciò che più dilettasse, [...] disiderando di piacervi, ho ridotta.[5]

Ο κόπος του Βοκκάκιου επιβραβεύθηκε με μια εξαιρετική διάδοση που διήρκησε αιώνες, τόσο στην Ιταλία όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ο Vittore Branca[6] αναφέρει τουλάχιστον 63 χειρόγραφα, ανάμεσα στα οποία βρίσκεται ένα αυτόγραφο αναμφισβήτητης γνησιότητας.[7] Το ποίημα αποτελεί το πρώτο ιταλικό δημώδες έργο που τυπώθηκε αυτοτελώς τον 15ον αιώνα. Στη Γαλλία[8] μεταφράστηκε τρεις φορές, ενώ στην Αγγλία ενέπνευσε στον Chaucer την πρώτη διήγηση των *Canterbury Tales*.

Στην Ελλάδα μεταφράστηκε από έναν ανώνυμο ποιητή που τιτλοφόρησε το έργο του *Θησεύς και γάμοι της Αιμιλίας*. Το ελληνικό κείμενο σώζεται στις διασκευές των κωδίκων Paris. gr. 2898 (P, XV-XVI ai.) και Vatic. Palat. gr. 426 (V, XVI ai.), τις οποίες περιέγραψαν ο Émile Legrand[9] και η Enrica Follieri.[10] Και τα δύο χειρόγραφα είναι προγενέστερα της έκδοσης που τυπώθηκε στη Βενετία το 1529.[11] Η Follieri, που κατασκεύασε το stemma codicum, κρίνει κατώτερη την τυπωμένη έκδοση σε σχέση με τον κώδικα P, που μας έφτασε, όμως, ακρωτηριασμένος· τα κενά του χειρογράφου συμπληρώνονται από το έντυπο. Ο Legrand περιγράφει ένα αντίτυπο που ανήκε στον Γ. Μαυροκορδάτο,[12] ένα δεύτερο που ανήκε στον Thott[13] και ένα τρίτο αντίγραφο που ανήκε στον Ιωάννη Σούτσο.[14] Άλλα δύο αντίτυπα βρίσκονται στο Λονδίνο (British Library), ένα στη Ρώμη (Biblioteca Angelica), στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, στο Άγιο Όρος (μονή Μεγίστης Λαύρας), στη Δρέσδη και στο Τούμπινγκεν· το αντίτυπο που βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου της Κέρκυρας καταστράφηκε στον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.[15] Στην Αθήνα είδα δύο αντίτυπα: ένα ακρωτηριασμένο στην Εθνική Βιβλιοθήκη και ένα ακέραιο στη Γεννάδειο. Παρά την εξαιρετική σημασία του ποιήματος, δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη μια πλήρης κριτική έκδοση· η Enrica Follieri[16] και η Birgit Olsen[17] δημοσίευσαν το πρώτο και το έκτο βιβλίο αντίστοιχα. Παραμένει όμως ανέκδοτη η μνημειώδης διατριβή της Enrica Follieri,[18] η οποία συμπεριλαμβάνει τις διασκευές των κωδίκων Paris. gr. 2898 και Vatic. Palat. gr. 426, καθώς και εκείνη της έντυπης έκδοσης.

Η ελληνική μετάφραση προκάλεσε το δικαιολογημένο ενδιαφέρον πολλών φιλολόγων.[19] Οι κριτικοί που μελέτησαν αυτό το έργο το εκτίμησαν κυρίως επειδή μαρτυρεί την επιρροή της ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα, αλλά εξέφρασαν παράλληλα πολλές αμφιβολίες για την καλλιτεχνική αξία του. Η συγκριτική ανάλυση του πρωτοτύπου και της μετάφρασης μας επιτρέπει, αντιθέτως, να εκφράσουμε θετική άποψη για τις καλλιτεχνικές ικανότητες του μεταφραστή, που τολμάει πολλές φορές να απομακρυνθεί από το πρωτότυπο για να το προσαρμόσει στις προτιμήσεις του ελληνικού κοινού. Η Caterina Carpinato[20] θεωρεί ότι:

> La traduzione del *Teseida* consolida lo sviluppo della letteratura greca medievale e mette ad un banco di prova le capacità del demotico.[21]

Όπως έκρινε σωστά ο John Schmitt,[22] ο θαυμασμός για τον Δάντη, τον Πετράρχη και τον Βοκκάκιο οδήγησε τους έλληνες συγγραφείς να χρησιμοποιήσουν τη δημώδη γλώσσα με άνεση και γούστο. Από αυτή την άποψη, η μετάφραση του *Θησέα* μπορεί να θεωρηθεί ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στα βυζαντινά ποιήματα και τα μεταγενέστερα κρητικά έργα.

Η μετάφραση υπήρξε πολύ δύσκολη σε μια εποχή που η ελληνική δημώδης λογοτεχνία δεν είχε ακόμη την ωριμότητα της ιταλικής λογοτεχνίας. Σε ορισμένα σημεία, οι μεγάλες φιλοδοξίες του μεταφραστή περιορίζονται από την πολυπλοκότητα του πρωτοτύπου. Η πρώτη δυσκολία αφορά το μέτρο. Ο πολιτικός δεκαπεντασύλλαβος ήταν μια υποχρεωτική επιλογή για να εξασφαλισθεί η πιστότητα στο ιταλικό κείμενο· αφού, όμως, αυτός ο στίχος είναι μεγαλύτερος από τον ιταλικό ενδεκασύλλαβο, ο μεταφραστής αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει πολλά παραγεμίσματα, που δικαιολογούνται μόνο από την ανάγκη να διατηρήσει τον ίδιο αριθμό στίχων του πρωτοτύπου.

Η λογιοσύνη του Βοκκάκιου αποτελούσε επίσης εμπόδιο για τον μέσο έλληνα αναγνώστη, στον οποίο απευθυνόταν η μετάφραση. Οι αναφορές στην αρχαία ελληνική μυθολογία δεν ήταν πάντα κατανοητές από τους αναγνώστες, και ο ίδιος ο Βοκκάκιος είχε εμπλουτίσει το κείμενο με σχόλια και εξηγήσεις. Ο μεταφραστής καταλαβαίνει αρκετά καλά το κείμενο, αλλά μερικές φορές το παρερμηνεύει, πέφτοντας σε προφανή λάθη. Ορισμένα σφάλματα πιθανώς οφείλονται στο ιταλικό κείμενο που χρησιμοποιήθηκε κατά τη μετάφραση, όπως συμβαίνει στο πρώτο βιβλίο (I, 41), όπου οι στίχοι «*entrando poi nel mar ch'a l'abideo / Leandro fu soave e poscia reo*» μεταφράζονται «*κ εἰς τὴν θάλασσαν ἔσωσεν τὴν λέγουν Καλαμπυδέαν, / ποὺ Λέανδρος ἐχάρηκε, κ ὕστερον θλίβη πλέα*», λάθος το οποίο βρίσκεται επίσης στο ιταλικό χειρόγραφο του Παρισιού.[23]

Άλλες φορές, ο μεταφραστής επεμβαίνει στο κείμενο για να το απλοποιήσει

και να το προσαρμόσει στις νέες συνθήκες. Κατά κανόνα καταργεί το ιταλικό γερούνδιο και τις μετοχές, καθώς και τις αναφορές στην πατρίδα και στην προσωπική ζωή του συγγραφέα· χρησιμοποιεί τεχνοτροπίες χαρακτηριστικές της νεοελληνικής γλώσσας, όπως τα υποκοριστικά. Αυτές οι δυσκολίες δεν ελαττώνουν τις προσπάθειες του μεταφραστή να προσφέρει στο ελληνικό κοινό την ευχάριστη δυνατότητα να διαβάσει μια όμορφη ιστορία. Επειδή δεν είναι δυνατό να σχολιάσουμε όλο το έργο, θα περιορίσουμε τις κρίσεις μας σε μερικά σημεία του πρώτου βιβλίου, που εκδόθηκε από την Enrica Follieri.[24]

Κάθε άσμα της *Teseida* ξεκινά με ένα σονέτο που παρουσιάζει περιληπτικά το περιεχόμενο. Το πρώτο βιβλίο αναφέρει τα προηγηθέντα της ιστορίας:

La prima parte di questo libretto
a chi 'l riguarda mostra apertamente
la cagion che Teseo fece fervente
dell'Amazzone a vengiare il difetto;
e come el fosse in Scizia provetto
col suo navilio e con l'armata gente,
e come il suo scender primamente
dall'Amazzone gli fosse interdetto;

mostrando appresso come discendesse
per viva forza, e come combattendo
con quelle donne poscia le vincesse,
l'assedio poi alla città ponendo;
e come a patti Ippolita si desse,
con pace lui per marito prendendo.

(*Teseida*, I, σονέτο)

(Το πρώτο μέρος απ' αυτό το βιβλιαράκι / σε όποιον το βλέπει δηλώνει φανερά / το λόγο που έκανε τον Θησέα πρόθυμο / να εκδικηθεί την προσβολή της Αμαζόνας· / πώς είχε πάει στη Σκυθία / με το καράβι του και με ένοπλους άνδρες, / και πώς στην αρχή η απόβασή του / απαγορεύτηκε από την Αμαζόνα· // δείχνοντας έπειτα πώς αποβιβάστηκε / με τη βία, και πώς μαχόμενος / με εκείνες τις γυναίκες τις νίκησε, / πολιορκώντας την πόλη, / και πώς η Ιππολύτη παραδόθηκε με συμφωνία / παίρνοντάς τον με ειρήνη για σύζυγο.)

Η ελληνική μετάφραση παρουσιάζει μερικές περιττολογίες, αλλά συνολικά δεν είναι άσχημη· όταν ο συγγραφέας περιγράφει το στόλο «*πολλὰ φρικτὸν καὶ δυνατόν, οὐδὲν σᾶς λέγω πόσον· / ἀρματωμένους ἄρχοντες, ἄνδρες φρικτοὺς στρατιῶτες / καὶ φρόνιμους καὶ εὐγενεῖς μετ' αὖτον πῆρε τότες*», κατορθώνει να δώσει στο κείμενο μια νότα θαυμασμού για το μεγαλείο των αρχαίων ηρώων, σύμφωνα με την καλύτερη παράδοση.

Τὸ πρῶτον πρᾶγμα τοῦ βιβλίου ἐτούτου νὰ ἠξεύρης,
τὴν ἀφορμὴν θέλω νὰ πῶ, γύρεψε νὰ τὴν εὕρης,
τὸ πῶς ὁ δοῦκας ὁ Θησεὺς πάγει 'ς τὲς Ἀμαζόνες
νὰ ξεδικήση τ' ἄδικον ὁπὸκαμαν ἐκεῖνες·
καὶ πῶς 'ς τὴ Σκύθιαν ἔφθασεν μὲ στόλον μέγα τόσον,
πολλὰ φρικτὸν καὶ δυνατόν, οὐδὲν σᾶς λέγω πόσον·
ἀρματωμένους ἄρχοντες, ἄνδρες φρικτοὺς στρατιῶτες
καὶ φρόνιμους καὶ εὐγενεῖς μετ' αὔτον πῆρε τότες·

καὶ πῶς τὰ σίδερ' ἄραξαν εἰς τὴν παραγιαλέαν,
κ οἱ Ἀμαζόνες στάθησαν μὲ δυνατὴν μαλέαν·
καὶ πῶς τὸ πόρτο ἔπιασεν τότε τῶν Ἀμαζόνων
μὲ πόλεμον ὁπὸποικεν μετὰ ἐκεῖνες μόνον·
τὴν χώραν τους ἀπόκλεισεν καὶ τότε παρεδόθη
Ἱππόλυτα, γι' ἄνδραν της Θησέον εὐλογήθη.

(*Θησεύς*, I, σονέτο)

Μεταφράζοντας το σονέτο, ο έλληνας ποιητής προσπάθησε να κρατήσει την ομοιοκαταληξία του Βοκκάκιου διαλέγοντας το ευκολότερο σχήμα της ζευγαρωτής ρίμας. Χαρακτηριστικό στοιχείο αυτών των στίχων είναι η χρήση του πρώτου και του δεύτερου προσώπου εκεί όπου το ιταλικό κείμενο χρησιμοποιεί τρίτο πρόσωπο. Αυτή η αλλαγή συνδέει πιο στενά το συγγραφέα με τον αναγνώστη, όπως συμβαίνει κατά προτίμηση στη λαϊκή προφορική ποίηση.

Η πρωτοτυπία του μεταφραστή φανερώνεται στο αφιερωματικό οκτάστιχο. Γράφει ο Βοκκάκιος:

E voi, nel cui conspetto il dir presente
forse verrà com'io spero, ancora
quant'io più posso priego umilemente,
per quel signor che' gentili innamora,
che attendiate con intera mente;
voi udirete come elli scolora
ne' casi avversi ciascun suo seguace
e come dopo affanno e' doni pace.

(I, 4)

(Και εσείς, στην οποία ο λόγος αυτός / θα έρθει ίσως, όπως ελπίζω, ακόμη / όσο περισσότερο μπορώ, παρακαλώ με ταπεινοφροσύνη / για αυτό τον ευγενή κύριο που ερωτεύεται, / να τον προσέχετε με όλο το νου σας. / Εσείς θα ακούσετε πως αυτός χλωμιάζει / στις συμφορές του κάθε συντρόφου του / και πως μετά τις συμφορές χαρίζει ειρήνη.)

Ξέρουμε από την αφιερωματική επιστολή ότι το έργο του Βοκκάκιου ήταν χαριτωμένο δώρο στη μαντόνα Φιαμέτα, ώστε να μπορέσει η γυναίκα να μάθει

«*e qual fosse innanzi e quale sia stata poi la vita mia che più non mi voleste per vostro discernere.* [...] *e quindi la mia affezione discernendo, potrete il preso orgoglio lasciare, e, lasciatolo, potrete la mia miseria in disiderata felicità ritornare*».[25] Αφιερώνοντας το έργο στην ερωμένη του, ο συγγραφέας την παρακαλεί να διαβάσει την ιστορία με προσοχή και να μελετήσει τη δύναμη του έρωτα. Αλλά τα ερωτικά πάθη του Μεσέρ Τζιοβάνι ήταν ένα θέμα πολύ προσωπικό, που μάλλον δεν θα είχε κανένα ενδιαφέρον για τους έλληνες αναγνώστες. Ο μεταφραστής προτίμησε, λοιπόν, να απευθυνθεί σε όλους τους ερωτευμένους, που τρέφουν τα ίδια συναισθήματα σε όλα τα πλάτη του κόσμου.

Κ' ἐσεῖς ὅλοι ποὺ βρίσκεσθεν εἰς τέτοιαν φλόγ' ἀπέσω
μπορεῖ νὰ βρῆτε κάποτες ἐλεημοσύνη ἀπ' αὔτους,
ὡσὰν ὀλπίζω καὶ ἐγὼ νά βρω λεημοσύνη
ἀπ' αὔτο ποὺ τοὺς εὐγενεῖς εἰς πόθον κατανταίνει·
ἀκούσετε, γροικήσετε, βάλτε καλὰ 'ς τὸν νοῦ σας,
νὰ δῆτε πῶς τοὺς βάφει δὲ καὶ πῶς τοὺς ἀλλοχροιαίνει,
ἐκείνους ποὺ συνακλουθοῦν τοῦ ἔρωτος τὴν στράτα,
καὶ πῶς μετὰ τὲς κόλασες τὴν χάριν εἶχαν πάντα.

(I, 4)

Ο μεταφραστής δηλώνει ότι ανήκει στον κύκλο των πιστών του Έρωτα και ενθαρρύνει τους συντρόφους του να ζητούν ελεημοσύνη από το θεό. Αν και ο ίδιος ελπίζει να βρει ανάπαυση από το πάθος του, δεν αναφέρει πουθενά για τη γυναίκα που θα έπρεπε να τον ελεήσει, ίσως γιατί η εμπειρία τού είχε ήδη αποδείξει ότι οι γυναίκες δεν λυπούνται τους εραστές τους.

Από την έκτη στροφή αρχίζει η αφήγηση του πολέμου ανάμεσα στον Θησέα και τις Αμαζόνες. Ο Βοκκάκιος, που δεν αγαπούσε ιδιαίτερα τους πολέμους, προχωρεί αρκετά γρήγορα στο πρώτο μέρος της ιστορίας. Ο μεταφραστής νιώθει, λοιπόν, την ανάγκη να χρωματίσει τις εκφράσεις που του φαίνονται γυμνές. Δεν του φτάνει, παραδείγματος χάριν, να αρχίσει η ιστορία τόσο απλά:

Al tempo che Egeo re d'Attene era,
fur donne in Scizia crude e dispietate [...]

(I, 6)

(Τον καιρό που ο Αιγέας ήταν βασιλιάς της Αθήνας, / στη Σκυθία ήταν γυναίκες σκληρές και άσπλαχνες)

χωρίς να γίνει λόγος για το βασιλιά που δίνει το όνομα στο ποίημα· έτσι, ο μεταφραστής προσθέτει ένα οκτάστιχο αφιερωμένο στον ήρωα.

Ἦν τις Ἑλλήνων βασιλεύς, εὐγενικός, ἀνδρεῖος,
πλούσιος καὶ πανευτυχὴς τῆς πόλεως Ἀθήνας·
οὗτος ὑπῆρχεν ὁ λαμπρὸς καὶ βασιλεὺς Αἰγέος·
εἶχεν υἱὸν πανέμνοστον, φρικτὸν εἰς τὴν ἀνδρείαν·
Θησέος ὠνομάζετον, εὔμορφος ὑπὲρ μέτρον,
εἶχε μεγάλην δύναμιν, εἶχε μεγάλη γνῶσιν,
καὶ εἰς πολλὰ βασίλεια ἔδειξε τὴν ἀνδρειάν του·
εἰς φήμην, δόξαν καὶ τιμὴν ἦλθε κ τὴν προθυμιάν του.

(I, 6)

Ο έπαινος της ομορφιάς, της ανδρείας και της ευφυΐας του πρωταγωνιστή ήταν κοινός τόπος των ιπποτικών μυθιστορημάτων, και ο Έλληνας ακολούθησε ελεύθερα την εθνική του παράδοση.

Από την όγδοη στροφή διηγείται πώς δημιουργήθηκε το βασίλειο των Αμαζόνων. Οι γυναίκες, μη θέλοντας την κυριαρχία των συζύγων τους, τους δολοφόνησαν και αποφάσισαν να ζήσουν ελεύθερες, απαγορεύοντας στους άνδρες να τις πλησιάζουν. Έτσι, κάθε φορά που ένα καράβι με άνδρες άραζε στη χώρα τους, οι Αμαζόνες το λήστευαν και σκότωναν τους ναύτες. Για να εξουδετερώσουν την απειλή, οι Έλληνες αποφάσισαν να απευθυνθούν στον Θησέα και να οργανώσουν μια εκστρατεία. Ο Βοκκάκιος δηλώνει καθαρά ότι αυτό το μέρος της ιστορίας του χρειάζεται μόνο για να δικαιολογήσει την παρουσία της Αιμιλίας στην Αθήνα:

> Con ciò sia cosa che la principale intenzione dell'autore di questo libretto sia di trattare dell'amore e delle cose avvenute per quello, da due giovani tebani, cioè Arcita e Palemone, ad Emilia amazona, sì come nel suo proemio appare, potrebbe alcuno, e giustamente, adimandare che avesse qui a fare la guerra di Teseo con le donne amazone, della quale solamente parla il primo libro di questa opera. Dico, e brievemente, che l'autore a niuno altro fine queste cose scrisse, se non per mostrare onde Emilia fosse venuta ad Attene; e perciò che la materia, cioè li costumi delle predette donne amazone, è alquanto pellegrina alle più genti, e perciò più piacevole, la volle alquanto più distesamente porre che per avventura non bisognava.[26]

Καθώς ο συγγραφέας σκοπεύει να γίνει ευχάριστος στους αναγνώστες του, αποφεύγει τις περιγραφές που θα μπορούσαν να φανούν μακάβριες ή να καταστρέψουν την εικόνα της gentildonna της Αιμιλίας. Η αφήγηση της δολοφονίας των συζύγων και των άλλων αδικημάτων των Αμαζόνων ήταν απαραίτητη για να εξηγηθεί η επέμβαση του Θησέα. Εξάλλου, η Ιππολύτη και οι συντρόφισσές της παρουσιάζονται ως ηρωίδες που πολεμούν για την ελευθερία τους.

E come fer le nipoti di Belo
nel tempo cheto alli novelli sposi,
così costor, ciascuna col suo telo
de' maschi suoi li spirti sanguinosi
cacciò, lasciando lor di mortal gielo
tututti freddi, in modi dispettosi;
e 'n cotal guisa libere si fero,
ben che poi mantenersi non potero.

(I, 7)

(Και όπως έκαναν οι ανεψιές του Μπέλου / σε ειρηνικούς καιρούς στους νέους συζύγους τους, / έτσι η καθεμία από αυτές έδιωξε με το βέλος της / τα ματωμένα πνεύματα των ανδρών τους, / αφήνοντάς τους όλους παγωμένους, / με βίαιο τρόπο από θανάσιμο ρίγος. / Και έμειναν λοιπόν ελεύθερες / αν και δεν μπόρεσαν να κρατηθούν έτσι.)

Ο μεταφραστής, αντιθέτως, τονίζει ιδιαιτέρως τα δραματικά σημεία της δολοφονίας, σαν να θεωρούσε τη διατύπωση του Βοκκάκιου ανεπαρκή σχετικά με το πάθος της κατάστασης.

Κι ὡς ἔποικαν οἱ ἀνεψιὲς τοῦ Μπέλου ἀπατές τους,
εἰς τὸν καιρὸν τὸν σκοτεινὸν εἰς τοὺς δικούς τους ἄνδρες,
οὕτως καὶ τότες το 'ποικαν ἡ καθεμιὰ πατή της·
τοὺς ἄνδρες τους ἐσφάξασι εἰς τὸ κρεββάτι ἀπάνω,
ὁμοῦ ὅλες τοὺς ἔθαψαν μ' ὠμότατην καρδίαν,
καὶ πούπετε οὐκ ἄφηκαν ἀρσενικὸν εἰς αὔτες.
Μὲ τέτοιον τρόπον λεύθερες ἐγίνησαν παντέλως,
καλά τι δὲν ἠμπόρεσαν νὰ βαστακτοῦν 'ς τὸ τέλος.

(I, 8)

Η έκφραση «*tempo cheto*» φαινόταν υπερβολικά απαλή στο σκηνικό μιας ομαδικής δολοφονίας. Ο Έλληνας, που δεν εκτίμησε αρκετά το καλλιτεχνικό επίτευγμα της σύγκρουσης μεταξύ της νυχτερινής γαλήνης και της σφαγής, προτίμησε να μεταφράσει «*τὸν καιρὸν τὸν σκοτεινόν*», ευκολότερη έκφραση, που προμηνύει τη λυπηρή πράξη των γυναικών. Στην αφήγηση της σφαγής, ο Βοκκάκιος αποφεύγει σταθερά κάθε ωμή λέξη, προτιμώντας εκφράσεις που μάλλον υπονοούν παρά περιγράφουν τη σκηνή του εγκλήματος. Έτσι, η πράξη της δολοφονίας αποδίδεται με τις εκφράσεις: «*li spirti sanguinosi / cacciò, lasciando lor di mortal gielo / tututti freddi, in modi dispettosi*», δηλαδή «έδιωξε [...] / τα ματωμένα πνεύματα [...] / αφήνοντάς τους όλους παγωμένους, / με βίαιο τρόπο από θανάσιμο ρίγος». Ο μεταφραστής κινείται σε αντίθετη ατμόσφαιρα: Η δολοφονία των συζύγων τού φαίνεται φρικτό, αφύσικο αμάρτημα, και κάθε λέξη

είναι σχεδιασμένη για να εκφράσει την παράβαση των θεϊκών και ανθρώπινων νόμων. Οι γυναίκες «*ἐσφάξασι*» τους άνδρες σαν να μην ήταν άνθρωποι, «*εἰς τὸ κρεββάτι ἀπάνω*», όπου θα έπρεπε να γίνονται μία σάρκα και μία ψυχή μαζί τους, και τελικά τους έθαψαν «*μ' ὠμότατην καρδίαν*», χωρίς συναισθήματα. Κανένα από αυτά τα στοιχεία δεν υπάρχει στο πρωτότυπο· μου φαίνεται, όμως, αξιοσημείωτο ότι ο μεταφραστής μεταφέρει το επίθετο «*di mortal gielo tututti freddi*» από τους πεθαμένους άνδρες στις γυναίκες, χρησιμοποιώντας την ισότιμη αλλά όχι αντίστοιχη έκφραση «*ὠμότατη*».

Στη συνέχεια, ο Βοκκάκιος περιγράφει τις Αμαζόνες ως γενναίες γυναίκες, οι οποίες προσπαθούν να υπερασπίσουν την ελευθερία που απέκτησαν με το αίμα και με τη θυσία του θηλυκού ενστίκτου. Για να μπορέσουν να ζήσουν σε μια πόλη με νόμους και καλή κυβέρνηση, εκλέγουν για δέσποινα την Ιππολύτη, μια ευγενή γυναίκα και έμπειρη στον πόλεμο. Ο Βοκκάκιος την περιγράφει να κυβερνά την πόλη με τόση ανδρεία, ώστε να μην έχει ανάγκη από την υποστήριξη των γειτόνων. Για να προστατέψει τη χώρα της, διατάσσει να μην την πλησιάζει κανένας άνδρας.

Regnando adunque animosa costei,
alle sue donne fé comandamento
che Greci, Trazii, Egizii o Sabei,
né uomini altri alcun nel tenimento
entrar lasciasser, se esse avean di lei
la grazia cara

(I, 10)

(Ενώ λοιπόν αυτή αφέντευε με δυνατή καρδιά / όρισε στις γυναίκες της / Έλληνες, Θράκες, Αιγύπτιους ή Σαβέους / και άλλους άνδρες μέσα στο βασίλειό της / να μην αφήνουν να μπαίνουν, εάν αυτές ήθελαν / να έχουν την ποθητή εύνοιά της.)

Ο μεταφραστής, όμως, παρουσιάζει τη βασίλισσα ως τύραννο:

Λοιπὸν αὐτὴ ἀφεντεύοντας μὲ δυνατὴν καρδίαν,
τὲς γυναῖκές της ὥρισεν, ὅλες τὲς φοβερίζει,
Ἕλληνες, Θρακίους, Αἴγυπτους, οὐδὲ ἀπὲ τοὺς Σαβέους,
οὐδὲ κανέναν ἄνθρωπον 'ς τὸν τόπον της ἀπέσω
νὰ μὴν ἀφήσουν νὰ σεβοῦν, ἂν ἔναι ὅτι ἀγαποῦσιν
να 'χουσιν τὴν ἀγάπη της καὶ οὐχὶ τὴν ὀργήν της.

(I, 11)

Στο πρωτότυπο δεν υπάρχουν οι εκφράσεις «*ὅλες τὲς φοβερίζει*» και «*οὐχὶ τὴν ὀργήν της*»: Οι γυναίκες δεν αναγκάζονται, αλλά αποφασίζουν να διώξουν τους

άνδρες. Ο Βοκκάκιος δεν ξεχνάει ποτέ ότι η Ιππολύτη πρόκειται να παντρευτεί τον Θησέα, και την παρουσιάζει έτσι ώστε να είναι αντάξια του ήρωα. Ο μεταφραστής, αντιθέτως, δεν χάνει ευκαιρία να περιγράψει την αγριότητα των Αμαζόνων. Όταν ένα καράβι έφτανε στη χώρα τους, ο Βοκκάκιος γράφει μόνο ότι έπρεπε να φύγει:

Non vi venia nave nè legno,
o da fortuna o da altro menati
che fosser lì, che non lasciasser pegno
oltre al parer loro; e malmenati
li conveniva del luogo fuggire.

(I, 12)

(δεν έφτανε ποτέ εκεί πλοίο ή ξύλο / φερμένο από θύελλα ή από άλλο λόγο, / που να μην άφηνε φόρο / χωρίς να θέλει· και δαρμένοι / έπρεπε να φύγουν από τη χώρα)

Ο μεταφραστής επιμένει στους ξυλοδαρμούς που περίμεναν τους άτυχους ναύτες:

[...] ἂν ποτὲ κατήντιζε καράβι
ἢ ἄλλο ξύλο ἀπὸ σκληριᾶς ἢ ἀπὸ κακοὺς ἀνέμους,
ἐκεῖ σημάδιν ἄφινεν, κἂν θέλη κἂν μὴ θέλη·
ἐδέρναν τους κἐκδύναν τους, ὅλους τοὺς ἐκουρσεῦαν
καὶ χρειά του ἔκαμνεν γλήγορα νὰ φύγη τὸ καράβι.

(I, 13)

Ο Βοκκάκιος δεν θα παρουσίαζε ποτέ τις ηρωίδες του να καταφεύγουν στην πειρατεία και να ληστεύουν τους ναυαγούς.

Οι επεμβάσεις του μεταφραστή παρατηρούνται ακόμα και στη σύνταξη. Σε ορισμένες στροφές όπου ο Βοκκάκιος χρησιμοποιεί έμμεσο λόγο, ο μεταφραστής χρησιμοποιεί τον άμεσο, ενώ σε μία περίπτωση, στη στροφή 71, αντιστρέφει τη σειρά δύο στίχων, ώστε να γίνεται περισσότερο ομαλή η σύνταξη της αναφορικής αντωνυμίας.

Στη μετάφραση υπάρχουν πολλά πρωτότυπα στοιχεία, όπως απέδειξαν επίσης οι μελέτες της Enrica Follieri[27] και της Caterina Carpinato.[28] Στην αρχή του τέταρτου βιβλίου, σε ένα σημείο που άρεσε στον Schmitt,[29] ο μεταφραστής κατάφερε να είναι πιο εύστοχος από τον Βοκκάκιο. Όταν ο Αρκήτας εγκαταλείπει την Αθήνα, ο Βοκκάκιος περιγράφει τη θύελλα που τον ακολουθεί με μεγάλη λογιοσύνη:

Quanto può fare il tempo più guazzoso,
cotanto allora il faceva Orione,
molto nel cielo allora poderoso
con le Pliade in sua operazione;
e Eol d'altra parte più ventoso
il faceva che mai in quella stagione

(IV, 1)

(Όσα μπορεί να κάνει ο πιο βροχερός καιρός, / τόσα πολλά έκανε τότε ο Ωρίων, / τρανός τότε στον ουρανό / στη δράση του με τις Πλειάδες· / και από την άλλη πλευρά, ο Αίολος τον έκανε / πιο ανεμώδη παρά ποτέ εκείνη την εποχή.)

Ο μεταφραστής αποφεύγει τη σχολαστικότητα και αποδίδει το κείμενο με ένα συναίσθημα που στη Follieri[30] θυμίζει το ρομαντισμό·

Ὅσον ἠμπόρει πλεότερον, ἦτον βροχὴ μεγάλη,
καὶ ταραχὴ ἐκ τοὺς οὐρανοὺς ἐγένετο μὲ σκότος,
βροντὲς μεγάλες κι ἀστραπές, καθούρια καὶ χαλάζια·
ἐσκότασε ὅλος οὐρανός, ἐφύσησαν οἱ ἀνέμοι,
τὰ δένδρη ἐξερριζώνασιν, καὶ τὰ ποτάμια ἐτρέχαν·
τέτοια σκληριὰ πολλὰ φριχτὴ ἐγίνετον ἐτότες.

(IV, 1)

Πρέπει λοιπόν να μιλήσουμε για μια εύκολη υπεκφυγή μπροστά στις δυσκολίες, ή μάλλον να υποθέσουμε ότι στο μεταφραστή τόση λογιοσύνη δεν άρεσε, και ένιωθε συνεπώς την ανάγκη να προσαρμόσει το ύφος στη δραματικότητα της κατάστασης. Αν ισχύει αυτή η δεύτερη υπόθεση –όπως φαίνεται επίσης από τα παραδείγματα του πρώτου βιβλίου–, τότε ο έλληνας ποιητής δεν αρκέστηκε να ακολουθήσει δουλικά το κείμενο, αλλά παρήγαγε ένα δημιουργικό έργο που παραμένει αξιόλογο ακόμα και σήμερα, επειδή συνδυάζει τις δύο αρετές, την ακρίβεια και την ελευθερία, που τόσο δύσκολα ταιριάζουν. Η ελευθερία εκφράζεται κυρίως στο πέρασμα από το λόγιο και αρχαΐζον ύφος του Βοκκάκιου στη λαϊκή φρεσκάδα της μετάφρασης. Η μεταμόρφωση δεν πρέπει να εκπλήττει. Η αρχαία ελληνική μυθολογία, που αποτελούσε στην Ιταλία μια ευτυχή ανακάλυψη από τους ανθρωπιστές, ήταν στην Ελλάδα η ζωτική λύμφη της λαϊκής παράδοσης.

Γιατί, λοιπόν, ο έλληνας συγγραφέας προτίμησε να μεταφράσει ένα ξένο μυθολογικό έργο, γεμάτο περιττολογίες και ασυνέπειες, αντί να χρησιμοποιήσει την πατρική παράδοσή του για να συνθέσει ένα εντελώς καινούργιο έργο; Η δυσνόητη για μας επιλογή οφείλεται προφανώς στο γεγονός ότι ο Βοκκάκιος

χρησιμοποίησε μια σύγχρονη γλώσσα που έδινε μεσαιωνική απόχρωση σε μια αρχαία ιστορία. Αυτό ακριβώς που στον σημερινό αναγνώστη φαίνεται ως αποτυχημένη προσπάθεια, ο συμβιβασμός μεταξύ συγκρουόμενων στοιχείων, όταν γράφτηκε η ιστορία ήταν ένας πολύ πρωτοπόρος πειραματισμός, που εξασφάλισε και την επιτυχία του *Θησέα*. Πίσω από το κάλυμμα των αρχαίων τόπων και ονομάτων, ο αναγνώστης του 14ου αιώνα μπορούσε εύκολα να διαβάσει την έξαρση των ιπποτικών αρετών, ανάμεσα στις οποίες βασίλευε η amor cortese, για την οποία μπορούσε κανείς να θυσιάσει ακόμα και τη ζωή και τη φιλία. Όλα αυτά δεν μπορούσαν να βρεθούν τόσο εύκολα στα έργα των αρχαίων συγγραφέων, τα οποία εξάλλου ήταν προσιτά κυρίως στους πνευματικούς κύκλους.

Πότε μεταφράστηκε όμως ο *Θησέας*; Το terminus ante quem της ελληνικής μετάφρασης είναι η τυπωμένη έκδοση του 1529. Το terminus post quem δεν έχει οριστεί ακόμη με βεβαιότητα· ο Legrand πρότεινε την πρώτη τυπωμένη έκδοση του ιταλικού κειμένου (Ferrara, 1475), ενώ η Follieri πρότεινε την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, αφού πίστευε ότι πριν από αυτή την ημερομηνία δεν μαρτυρείται η ομοιοκαταληξία στην ελληνική λογοτεχνία. Επειδή όμως οι έρευνες του Μ. Ι. Μανούσακα και του A. F. Van Gemert[31] απέδειξαν ότι η εισαγωγή της ομοιοκαταληξίας στην Ελλάδα έγινε τον 14ο αιώνα, μπορούμε να υποθέσουμε έναν πολύ πρωιμότερο χρόνο της μετάφρασης, ανάμεσα στο 1340 και το 1370. Σε αυτή την περίοδο ανάγεται πράγματι μια πιθανή παρωδία του *Θησέα* από έναν ποιητή που θυμίζει, από πολλές άλλες απόψεις, τον Βοκκάκιο. Πρόκειται για τον Στέφανο Σαχλίκη, έναν «καταραμένο» ποιητή που έζησε στην Κρήτη λίγα χρόνια μετά τον λόγιο Φλωρεντινό.

Στέφανος Σαχλίκης (1331-1391)
Βίος και πολιτεία ενός αμαρτωλού (1370-1391)

Γύρω στα 1331-1332, ενώ ο εικοσαετής Βοκκάκιος συνέθετε τα πρώτα ποιητικά έργα του στη μαγευτική Νάπολη, στην Κρήτη γεννιόταν ο Στέφανος Σαχλίκης, ξεπεσμένος φεουδάρχης και δικηγόρος, ο οποίος συνέγραψε μια αυτοβιογραφία που θυμίζει μερικές από τις πιο σαρκαστικές και αθυρόστομες σελίδες του Τοσκανού. Από τη φυλακή, όπου είχε καταλήξει εξαιτίας μιας εύθυμης κυρίας, ο ποιητής εκφράζει την πικρία του για τους φίλους που τον εγκατέλειψαν και περιγράφει την άθλια κατάστασή του. Αφού διηγείται με ζωηρές εκφράσεις τα περιστατικά που τον οδήγησαν στη φυλακή, συμβουλεύει τον νεαρό φίλο του, τον Φρατζισκή, να αποφεύγει τα νυχτογυρίσματα, τα ζάρια και τις «πολιτικές». Ο απολογισμός του αμαρτωλού, που παρουσιάζεται στους

νέους ως παράδειγμα προς αποφυγή, ξεχωρίζει από τα παρόμοια ηθικοδιδακτικά ποιήματα της εποχής για την άγρια γεύση της καθημερινής ζωής και για τις κρυφές καλλιτεχνικές φιλοδοξίες του συγγραφέα.

Παρά την αφθονία των τεκμηρίων που μας παρέχει η αυτοβιογραφία του, η προσωπικότητα του ποιητή παρέμενε σχεδόν άγνωστη μέχρι τη δημοσίευση των αρχειακών πηγών από τον Μ. Ι. Μανούσακα και τον A. F. Van Gemert,[32] οι οποίοι ανακάλυψαν ότι ο ποιητής γεννήθηκε την ίδια εποχή με τον Βοκκάκιο, είχε επαφή με το βενετικό περιβάλλον της Κρήτης[33] και περιέγραψε την άσωτη ζωή του με ακρίβεια, αφήνοντας μια άμεση, πιστή μαρτυρία για τα χρόνια του. Οι προηγούμενοι ερευνητές,[34] παρασυρμένοι από ατεκμηρίωτα επιχειρήματα,[35] νόμιζαν ότι ο ποιητής ανήκε στον 15ο αιώνα.

Από τις αρχειακές έρευνες του Van Gemert[36] προκύπτει, αντιθέτως, ότι ο Στέφανος Σαχλίκης εμφανίζεται για πρώτη φορά στα συμβολαιογραφικά αρχεία στις 6 Μαΐου 1348. Στις 11 Δεκεμβρίου 1356, το όνομά του βρίσκεται ανάμεσα στα μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου του Χάνδακα, στο οποίο εκλέγονταν οι φεουδάρχες και τα παιδιά τους που είχαν συμπληρώσει το 25ο έτος. Συνεπώς, ο ποιητής γεννήθηκε στα 1331-1332. Από μικρή ηλικία φοίτησε σε σχολεία πιθανώς λατινικά. Όταν όμως έγινε 14 χρόνων, άφησε τα γράμματα και μπήκε στο

σχολεῖον τῶν πολιτικῶν

(Π 60)

όπου έχασε όλη την περιουσία του και άρχισε να δανείζεται χρήματα. Και αφού δεν είναι δυνατόν κάποιος,

ποὺ νὰ ξοδιάζει περισσὰ καὶ νὰ σοδιάζει ὀλίγα
νὰ μηδὲν ἔλθη εἰς πτωχιὰν καὶ νὰ μηδὲν ρημάξη

(Π 78-79)

ο ποιητής κατάντησε φτωχός·

ἐπούλησα τὰ σπίτια μου κι ἐπούλησα τοὺς τόπους
ὁποὺ μὲ ἀφῆκαν οἱ γονεῖς μὲ τοὺς πολλούς τους κόπους.

(Π 85-86)

Το μόνο ακίνητο που του έμεινε ήταν το πατρικό σπίτι στο φέουδο του Πενταμοδίου. Στις 11 Δεκεμβρίου 1356, ο Σαχλίκης εξελέγη για πρώτη φορά στο Συμβούλιο του Χάνδακα, και επανεξελέγη και για τα επόμενα τέσσερα χρόνια. Το 1361, ο ποιητής απορρίφθηκε μαζί με 26 ακόμα υποψηφίους, και τον επόμενο

χρόνο, ενώ οι άλλοι εξελέγησαν ξανά, ο Σαχλίκης απορρίφθηκε για δεύτερη και οριστική φορά. Οι λόγοι αυτής της αυστηρής απόφασης είναι τυπικοί και δεν μπορούν να εξακριβωθούν. Πιθανώς έπαιξε ρόλο η ανήθικη ζωή και ο οικονομικός ξεπεσμός του, καθώς και κάποια διαφωνία του με τις πράξεις της Αυθεντίας. Ο ξεπεσμός του ποιητή κατέληξε στη φυλάκισή του, προφανώς στα χρόνια 1370-1371, εξαιτίας ενός επεισοδίου με τη χήρα Κουταγιώταινα, μια από τις πιο περίφημες ιερόδουλες του Χάνδακα, η οποία έγινε η ηρωίδα της βιογραφίας του.

Μετά την αποφυλάκιση, ο Σαχλίκης γύρισε στο Πενταμόδι και άρχισε να ασκεί εμπορικές δραστηριότητες. Όμως, η περιγραφή της ζωής του στο χωριό δείχνει φτώχεια και μιζέρια. Από το 1383, το όνομά του εμφανίζεται πάλι ανάμεσα στους δικηγόρους του Χάνδακα. Εδώ φαίνεται ότι, παράλληλα με τη δικηγορία, ασχολιόταν και με το εμπόριο σκλάβων και ήταν φεουδάρχης, χωρίς όμως να μπορεί να καλύπτει τις ανάγκες του. Αυτή τη φορά η αιτία του ξεπεσμού ίσως ήταν τα ζάρια. Τα τελευταία στοιχεία για τον Σαχλίκη ανάγουν το θάνατό του στο 1391· δεν αποκλείεται, όμως, ο ποιητής να έζησε μερικά ακόμα χρόνια. Μετά το θάνατό του, η ακίνητη περιουσία του πουλήθηκε, αλλά το ποσό δεν ήταν αρκετό για να πληρωθούν όλα τα χρέη του.

Η αυτοβιογραφία που μας άφησε ο Σαχλίκης χρονολογείται στα χρόνια ανάμεσα στο 1370, όταν φυλακίστηκε, και το 1391. Σώζεται σε τρία χειρόγραφα, που παραδίδουν και άλλα δημώδη κείμενα· το καλύτερο και πληρέστερο είναι ο κώδικας Par. gr. 2909 της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (= P), που χρονολογείται τον 16ο αιώνα.[37] Διαφορετικό κείμενο προσφέρει το ελληνικό χειρόγραφο III. A..9. της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νάπολης (=N), το οποίο ανήκει επίσης στον 16ο αιώνα·[38] αυτός ο κώδικας, παρά τα μειονεκτήματα και τις παραλείψεις του, επιτρέπει να συμπληρωθούν πολλά κενά των υπόλοιπων κωδίκων και προσφέρει καλύτερη διασκευή σε πολλά σημεία.[39] Ένα τρίτο χειρόγραφο, ο ελληνικός κώδικας αρ. 405 του Μονπελιέ (Montepesul. Schol. Medic. 405 = M), είναι γραμμένος από επώνυμο αντιγραφέα, τον Noël de la Broue, και περιλαμβάνει μια *Παραινετική Αλφάβητο* και ένα *Διάλογο Σώματος και Ψυχής*.[40] Ο Par. gr. 2909 δημοσιεύθηκε εν μέρει από τον Legrand[41] και από τον Wagner,[42] ο οποίος χρησιμοποίησε επίσης τον Montepesul. Ένα μέρος του N. III. A..9. δημοσιεύθηκε από τον Παπαδημητρίου[43] και ένα άλλο μέρος από τον Vitti·[44] όμως, δεν υπάρχει ακόμη μια συνολική κριτική έκδοση του ποιήματος.[45]

Η γλώσσα και η ομοιοκαταληξία αποτελούν τη μεγαλύτερη αξία του ποιήματος. Ο ποιητής έγραφε ταυτόχρονα με και χωρίς ομοιοκαταληξία, με μια τεχνική που δηλώνει τη δυσκολία του πειραματιστή στη μεταχείριση ενός νέου εκφραστικού μέσου. Οι πιο συνηθισμένες μορφές είναι σε δίστιχα και σε τετρά-

στιχα, με τρίστιχες και πεντάστιχες παραλλαγές, οι οποίες οφείλονται πιθανώς σε φιλολογικά προβλήματα. Όσον αφορά τη γλώσσα, μαρτυρά έντονες ιταλικές και βενετσιάνικες επιδράσεις, ειδικά στο λεξιλόγιο.[46] Σε ένα από τα πιο επιτυχημένα επεισόδια του ποιήματος, η χρήση της ιταλικής γλώσσας μιμείται πολύ εκφραστικά τη γλώσσα των χωροφυλάκων:

σκουτέρους καὶ παιδόπουλα, λουμπάρδους καὶ τουδέσκους,
καὶ τότε ἐμπροσκάλειεν τους «μάτζι ἐμπέβρε ἰνμπρεγάδα»,
καὶ κεῖνοι εἰς μίαν ἤρχιζαν νὰ τρώγουν καὶ νὰ πίνουν,
νὰ τραγωδοῦν λατινικὰ καὶ νὰ μὲ πεσκαντάρουν.
καὶ τότε λέγουσι κἐμὲ «βαίνη μπέβρε οὖν τράτον».[47]

(Π, 355-359)

Από υφολογική άποψη, το ποίημα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ισορροπίας. Γενικά, το ηθικοδιδακτικό ύφος επιβαρύνει την έκφραση, με αποτέλεσμα να γίνεται ανιαρό. Όταν, όμως, ο ποιητής ξεχνάει το κήρυγμα και περιγράφει τη ζωή όπως πραγματικά είναι, κατορθώνει να αποδώσει ζωηρά και με κέφι σκηνές που τον ξεχωρίζουν από το επίπεδο λογοτεχνικό πανόραμα της εποχής του.

Αρκετά προβληματική είναι η έρευνα των πηγών του Σαχλίκη. Το σίγουρο είναι ότι ο Σαχλίκης δεν αντιγράφει από άλλους συγγραφείς· τα στοιχεία του ποιήματος ταιριάζουν τόσο πολύ με τις αρχειακές πληροφορίες για τη ζωή και την εποχή του, ώστε φαίνεται περιττή η αναφορά σε ξένες πηγές για την εξήγηση της έμπνευσής του. Από την άλλη, το έργο εντάσσεται τόσο καλά στο ρεύμα της κωμικορεαλιστικής δυτικής και ιταλικής λογοτεχνίας του 14ου αιώνα, ώστε είναι δύσκολο να αποκλειστούν άμεσες λογοτεχνικές επιρροές. Δύο από τους κύριους εκπροσώπους αυτής της λογοτεχνίας είναι ο Antonio Beccari da Ferrara (1315-1370) και ο Francesco di Vannozzo da Padova (1330/40-1390), πλανόδιοι ποιητές και κυβοπαίχτες, συγγραφείς του λαϊκού ποιητικού είδους της frottola, η οποία αποτελείται από ομοιοκατάληκτους στίχους και έχει έντονα ρεαλιστικό περιεχόμενο. Από τα έργα τους φαίνονται επηρεασμένοι οι παρωδικοί στίχοι που είναι γνωστοί ως *Συμβούλιο των πολιτικών* και *Έπαινος της Ποθοτσουτσουνιάς*.

Στο *Συμβούλιο των πολιτικών*, ο Σαχλίκης περιγράφει μια συνέλευση των πορνών του Χάνδακα, που γίνεται με σκοπό να ζητήσουν οι πόρνες από τις αρχές της πόλης την παραχώρηση ενός τόπου για να ασκήσουν το επάγγελμά τους· όταν, όμως, οι γυναίκες φτάνουν στο παλάτι του Δούκα, αποπέμπονται με χλευασμούς. Η συνέχεια δεν είναι ξεκάθαρη, αλλά ο Παναγιωτάκης[48] θεωρεί ότι ο Δούκας θα παρουσιαζόταν να αποδέχεται το αίτημα των πορνών, θα

παραχωρούσε, όμως, το οικόπεδο μόνο σ' αυτές που θα νικούσαν τις αντιπάλους τους σε μια γκιόστρα.

Το απόσπασμα που είναι γνωστό ως *Γκιόστρα των πολιτικών*, ένα κείμενο 45 στίχων όπου ο ποιητής διηγείται μια περίεργη μάχη ανάμεσα σε δύο ομάδες γυναικών, θα ήταν, λοιπόν, η φυσική συνέχεια του *Συμβουλίου* που προηγείται. Το επεισόδιο μπορεί να συνέβη στην πραγματικότητα· στη δυτική παράδοση αναφέρεται το έθιμο των «tournoiment des dames», διαδεδομένο στη Γαλλία αλλά και στη βόρεια Ιταλία, όπου δεν ήταν ασυνήθιστη η συμμετοχή ευγενών γυναικών σε εκδηλώσεις πολεμικού χαρακτήρα. Αυτό το έθιμο ήταν, όμως, εντελώς ασυνήθιστο στην Κρήτη, και δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι ο Σαχλίκης είχε επισκεφτεί την Ιταλία, όπου θα το είχε γνωρίσει από κοντά. Οι διάφορες λογοτεχνικές μαρτυρίες δεν έχουν, επίσης, τον κωμικό και υβριστικό χαρακτήρα της γκιόστρας του Σαχλίκη, αφού οι ηρωίδες τους ήταν αξιοπρεπείς γυναίκες της ανώτερης τάξης. Υβριστικό χαρακτήρα έχουν, αντιθέτως, μερικές μαρτυρίες για τη διεξαγωγή ιππικών αγώνων κατά τη διάρκεια των πολιορκιών, από μέρους των πολιορκητών· σε αυτούς τους αγώνες συμμετείχαν ακόμα και οι πόρνες που ακολουθούσαν τα στρατεύματα.[49]

Είναι πολύ πιθανό ο ποιητής να γνώριζε αρκετά καλά τη δυτική λογοτεχνία για να έχει την ικανότητα να δημιουργήσει κάτι καινούργιο και περίεργο για το περιβάλλον και την εποχή του. Ο Gareth Morgan[50] συσχετίζει το απόσπασμα με τη γκιόστρα που περιγράφεται στο III κεφάλαιο του ελληνικού *Θησέα*, όπου οι οπαδοί του Παλαίμονα και του Αρκήτα μάχονται για την Αιμιλία. Ένα επεισόδιο ατυχήματος παρουσιάζει καθολική ομοιότητα στα δύο ποιήματα. Στον *Θησέα*, ο Αρκήτας είναι ο νικητής, αλλά κατά τη διάρκεια του θριάμβου το άλογό του τρομάζει και τον ρίχνει κάτω. Ο Θησέας, αρχηγός της γκιόστρας, τον συντρέχει:

> Τότες τὸν ἐξαρμάτωσαν ἐκεῖ κατὰ τῆς ὥρας
> καὶ τὸ χλωμόν του πρόσωπον ποῦτον ἀλλοχροιασμένο
> σιγὰ τὸ ἐκατάβρεξαν μὲ δροσερόν γαρ ὕδωρ.
> .....
> καὶ τότε ὥρισε Θησεύς, ὅλοι νὰ συναχθοῦσι
> αὐτοὶ ποὺ ἐπολέμισαν, καὶ τότε πάλι ὁρίζει
> τοὺς ἄλλους ποὺ ἐβρίσκονταν καὶ οὐκ ἐπολεμοῦσαν
> χωρὶς ν' ἀργήσουν τίποτες οἱ πάντες νὰ μισέψουν.
> .....

Ὥρισε καὶ συνάχθησαν πολλοὶ γιατροὶ στὸν τόπον,
καὶ κεῖνοι τὸν ἐπλύνασιν [...]

(IX, 13, 22, 23)

Περίπου με τον ίδιο τρόπο στη γκιόστρα του Σαχλίκη, μια πολιτική, «*τ' Ἀντώνη ἡ γυναίκα*», πέφτει από το άλογο, και η Κουταγιώταινα, η αρχηγός του κάμπου, την συντρέχει:

Ἐγκρέμισέν την τ' ἄλογον κι ἐλακτοπάτησέν την·
πεζεύει ἡ Κουταγιώταινα καὶ ἐξερμάτωσέν την·
φέρνουν νερὸν δροσίζουν την ὅλην καὶ βρέχουσίν την.
.....
Ὁρίζει ἡ Κουταγιώταινα νὰ στρέψουν εἰς τὴν Χώραν
οἱ λαβωμένες οἱ λενές, νὰ γιατρευτοῦν στὴν ὥραν,
κι οἱ ἄλλες νὰ ψικεύσουσιν τὴν κεράν τὴν πριόραν.

(II, 70, 712)

Επειδή το απόσπασμα του Σαχλίκη είναι σύντομο και ακρωτηριασμένο, επιβάλλεται μεγάλη επιφυλακτικότητα στα συμπεράσματα. Όμως, η ομοιότητα των εκφράσεων του Σαχλίκη και του *Θησέα*, ακόμα και σε λεπτομέρειες, δεν μπορεί να είναι τυχαία και δεν εξηγείται εντελώς από την ελκυστική υπόθεση ότι ο Έλληνας θα μπορούσε να είχε εμπνευστεί απευθείας από το ιταλικό κείμενο. Η πιο πιθανή υπόθεση είναι ότι στα τριάντα χρόνια που μεσολάβησαν από το 1340, όταν ο Βοκκάκιος τελείωσε το έργο του, έως το 1370, όταν φυλακίστηκε ο Σαχλίκης, η ιταλική *Teseida* είχε ήδη μεταφραστεί και κυκλοφορούσε σε όλη την Ελλάδα. Η παρωδία του Σαχλίκη θα μπορούσε, λοιπόν, να θεωρηθεί terminus ante quem για τη χρονολόγηση του ελληνικού *Θησέα*.

Πιθανές Επιδράσεις του Θησέα *στον* Ερωτόκριτο

Αν η *Teseida* μεταφράστηκε ανάμεσα στο 1340 και το 1370, μπορεί να θεωρηθεί ως δευτερεύουσα πηγή του *Ερωτόκριτου*. Από τους πρώτους μελετητές που αναγνώρισαν τη σχέση ανάμεσα στον *Ερωτόκριτο* και τον *Θησέα* είναι ο Frederik Marshall,[51] που προτείνει μια σύγκριση ανάμεσα στα δύο ποιήματα· ενώ κρίνει το έργο του Κορνάρου ως ανώτερο στην τέχνη, ομολογεί ότι επηρεάζεται από τον *Θησέα*.

I cannot help feeling that the Greek *Theseid* was known to Kornaros, and that it influnced, though not very largely, the structure of his poem. Attention may, in particular, be called to the exile of Arcitas and his return in disguise under the changed

name of Pentheos as suggestive of the return from exile of Erotokritos, disguised by the agency of the magic water. The episodes of the joust in both poems have much in common, with their lengthy enumeration of the champions engaged. Finally, both poems end happily with a wedding, though the bliss of Erotokritos and Aretousa is more unalloyed than that of Palemon and Emilia.[52]

Περίπου την ίδια αίσθηση είχε και ο Βουτιερίδης:

Το επικό ποίημα, που ακολούθησε από πολύ κοντά ο Κορνάρος συνθέτοντας το *Ρωτόκριτό* του σε πάρα πολλά σημαντικά καθέκαστα και σ' άλλα δευτερεύοντα, είναι –κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον– η *Θησηίδα* του Βοκκάκιου. Το θέμα της δε μοιάζει βέβαια καθόλου με του *Ρωτόκριτου*. [...] Μα μόλη αυτή την ανομοιότητα στο θέμα και τα δύο επικά ποιήματα μοιάζουν πολύ στα πιο σημαντικά καθέκαστα, στις περιγραφές προσώπων και πραγμάτων, στο γενικό πνεύμα, το ρομαντικό και το ιπποτικό, και σ' άλλα.[53]

Πολλά σημεία φαίνονται κοινά στα δύο ποιήματα. Κατ' αρχάς, και στα δύο παρατηρείται παράθεση λόγιων και λαϊκών στοιχείων, τα οποία παραμένουν ετερογενή και δίνουν την εντύπωση μιας ημιτελούς προσπάθειας σύνθεσης. Τόσο ο Βοκκάκιος όσο και ο Κορνάρος τοποθετούν την ιστορία τους στην εποχή των αρχαίων Ελλήνων, δίνουν στους ήρωες πιθανά αρχαία ονόματα, αλλά κινούνται σε μια ατμόσφαιρα καθαρά μεσαιωνική, όπου τα ήθη, τα συναισθήματα και οι συμπεριφορές αντανακλούν τα ιπποτικά ιδανικά. Το πιο σημαντικό στοιχείο που ξεχωρίζει τον *Ερωτόκριτο* όχι μόνο από την κύρια πηγή του αλλά και από τα υπόλοιπα ιταλικά ιπποτικά ποιήματα είναι ότι ο Κορνάρος αφήνει οποιαδήποτε αναφορά στο Χριστιανισμό, σε αντίθεση με τη μεσαιωνική ποίηση. Εδώ ακριβώς ο *Ερωτόκριτος* συνδέεται με τον *Θησέα*.

Πιο λεπτομερειακές αναλογίες παρατηρούνται στις περιγραφές των μαχών. Το θέμα του πολέμου βρίσκεται στην αρχή της ελληνοευρωπαϊκής λογοτεχνίας· η παρουσίαση των πολεμιστών, η περιγραφή των όπλων τους, οι μονομαχίες, οι θάνατοι και το αποτέλεσμα της μάχης αποτελούν μιαν αδιάκοπη παράδοση από την Ιλιάδα και μετά. Όμως, ο *Θησέας* και ο *Ερωτόκριτος*, παρά τις πολεμικές αφηγήσεις, δεν ανήκουν στην επική αλλά στην ερωτική ποίηση· οι μάχες που εκτείνονται σε πολλούς στίχους είναι στην πραγματικότητα μια ευκαιρία να δείξουν οι μαχητές όλη την ανδρεία τους, ώστε να κερδίσουν με αυτό τον τρόπο την αγάπη της γυναίκας για την οποία πολεμούν. Ακόμα και οι πραγματικοί πόλεμοι, του Θησέα με τις Αμαζόνες και του Ηράκλη κατά των Βλάχων, φαίνονται μελετημένοι ακριβώς για να οδηγήσουν τους ήρωες κοντά στις ερωμένες τους.

Η πιο σημαντική μάχη που γίνεται και στα δύο ποιήματα είναι ένας αγώνας που οργανώνεται για μια γυναίκα. Στον *Θησέα*, οι μνηστήρες της Αιμιλίας

Αρκήτας και Παλαίμονας πρέπει να διαλέξουν συμμάχους για την γκιόστρα που θα αναδείξει ποιος από τους δύο θα είναι ο σύζυγός της. Στον *Ερωτόκριτο*, ο βασιλιάς κηρύττει αγώνα για ψυχαγωγία της κόρης του και υπόσχεται ένα στεφάνι ως βραβείο για το νικητή. Και στους δύο αγώνες παρουσιάζονται οι γυναίκες, οι οποίες γνωρίζουν ήδη ότι οι ήρωες τις αγαπούν, αλλά η ψυχολογική κατάστασή τους διαφέρει· η Αιμιλία δεν αγαπάει κανέναν από τους μνηστήρες, αλλά δέχεται να παντρευτεί το νικητή, αν και θα προτιμούσε να μην γίνει μάχη γι' αυτήν, ενώ η Αρετούσα αγαπάει τον Ερωτόκριτο και ελπίζει να τον δει νικητή. Αν και δεν πρόκειται για πραγματικό πόλεμο, τόσο ο Βοκκάκιος όσο και ο Κορνάρος υπαγορεύουν ότι δεν είναι φρόνιμο να χυθεί αίμα πολλών ανδρειωμένων μόνο και μόνο για μια ερωτική διαμάχη. Λέει η Αιμιλία, βλέποντας τη μάχη:

Omè, Amor, con che augurio omai
nella camera di qual di costoro
entrerò io, se non d'etterni guai?
L'anime dolorose di coloro
ch'a torto per me muoion, non fien mai
sanza disio di mio dolore e ploro,
e sempre attente mi spaventeranno
e faran festa di ciascun mio danno.

Oh, quante madri, padri, amici e frati
figliuoli e altri, me maladicendo,
davanti a l'are staranno turbati,
da' loro iddii i miei danni chiedendo;
e fien da lor con diletto ascoltati
s'egli avverranno, e dell'altro piagnendo;
e sì l'iddii infesteranno forte,
che dannata sarò a crudel morte.

(*Teseida*, VIII, 99-100)

Ο ναὶ ἀγάπη μετὰ ποίο, θλιμένω παρατήριω
στὴν κάμαρα θέλω σεβή, εἴ τινος ἀπ' ἐτούτους.
Μόνον οὐαὶ παντοτινά, καὶ κλάψημον αἰώνιον,
ἀπετοῦς ἄθλιους ταῖς ψυχαῖς, αὐτῶν ὅπ' ἀπεθνήσκουν.
Ο ναὶ γιὰ μένα ἄδικα, ποτέτους νὰ μὴ παύσουν,
νὰ μὴ ποθοῦσι τὸ κακόν, ἐμένα τὸ δικόμου.
Καὶ τ' ὀνομάμου πάντοτε, τὸ θέλουν ἀνακράζει,
κεὶς τοὺς θεοὺς πολλὴ κακόν, γιαμὲν θέλουν φωνάζει.

Πόσαις μητέρες κι αδελφοί, πατέρες καὶ παιδία,
καὶ φίλοι γνήσοι θέλουσι, ἐμέναν κατηράστε.

Ὁμπρὸς σ' ὅλαις ταῖς τράπεζαις, θεῶν τῶν ἐπουράνιων,
μετὰ χολὴς θέλουν ζητά, ἐμένα τὴν ζωήν μου.
Καὶ θέλουσι ἐπακουστῆ, ἀπαύτους μετὰ χάρης,
τόσα θελήτε θλιβερόν, τὸ κλάψημον ἐκείνων.
Καὶ τόσα ν' ἀνακράζουσι, εἰς τοὺς θεοὺς τὴν κρίσιν,
ὅτι σ' ἐώνιον θάνατον, θέλουν μ' ἀποφασίση.

(*Θησεύς*, VIII, 99-100)[54]

Παρόμοιες λέξεις απευθύνει ο Πολύδωρος στον Ερωτόκριτο, για να τον πείσει να μην συμμετάσχει στον αγώνα:

Καὶ τὸ σὲ δοῦ καὶ μὰντρειὰ κερδέσης τὸ στεφάνι,
κεῖνοι ὁποὺ ἐχάσαν τσὲδικοὺς κι ὁ πόνος πως τσὶ πιάνει,
θέλου φωνιάζει στοῦ ρηγὸς ὁποὺ τὰ δίκια κρίνει,
γιὰ κείνους ὁποὺ ἐσκότωσες νὰ κάμη δικιοσύνη·
καὶ θέλεις δεῖ κακομοιριὲς μεγάλες στὸ κορμί σου
καὶ τὰ τραγούδια κ' οἱ σκοποὶ σὲ κλάμα νὰ γυρίσου.

(*Ερωτόκριτος* II, 37-42)

Και στα δύο ποιήματα, οι ήρωες δεν υπακούν στα σοφά λόγια που τους συμβουλεύουν να μην αγωνιστούν.

Ανάμεσα στους ήρωες που συμμετέχουν στον αγώνα υπάρχουν μερικές αναλογίες. Έτσι, ο Λυκούργος, «*ancora lagrimoso / per la morte d'Ofelte, a ner vestito*» (VI, 14) («*ἀκόμη δακρυομένος, / ἐκ τὸν Ὀφέλτε τὸν υἱόν, καὶ μαυροφορεμένος*»), θυμίζει τον Χαρίδημο, αν και δεν έχει την ίδια λειτουργική αξία. Η περιγραφή του όμορφου Πελέα (VI, 15-18) συγκρίνεται με αυτή του Ερωτόκριτου (II, 517-526). Ο Αγαμέμνονας (VI, 21-22), με την άγρια μορφή του, θυμίζει τον Αφέντη της Πάτρας (II, 453-461)·

Non arme chiare, non mantel dorato,
non pettinati crin, non ornamenti
d'oro o di pietre aveva, ma legato
d'orso un velluto cuoio con rilucenti
unghioni al collo, il qual da ogni lato
ricoprien l'armi tutte rugginenti

(*Teseida*, VI, 22)

Οὐχὶ ἅρματα παν ἔκλαμπρα, οὐχὶ χρυσὰ ντιμένος,
οὐχὶ φθιασμένος τὰ μαλία, οὐχὶ στολὴν καμίαν.
Οὐδὲ λιθάρι ἀτίμητα, οὐδὲ μαργαριτάρη,
μόνον δερμάτη ἀρκουδίας, εἶχεν ἀπανοφόρη.

Τὰ νύχια της ὑπέρλαμπρα, καὶ σκέπασαν καθόλου,
τὰ σκουριασμένα ἄρματα, ἀπάνο στὸ κορμήν του.

(*Θησεύς*, VI, 22)

Θωροῦσι ὀπίσω του ἐτουνοῦ πάλι ἕνα καβαλάρι
ἄσκημον εἰς τὸ πρόσωπο κι ἄγριον ὡσὰ λιοντάρι,
[...]
ἀπὸ τὰ νύχια ὡς τὴν κορφὴ σίδερα φορτωμένος·
ἀρματοσὰ πολλὰ βαρὰν εἶχε καὶ σκουριασμένη
[...]
οὐδὲ κιαμὰ ἄλλη φορεσὰ γιὰ τότες δὲν ἐφόρει.

(*Ερωτόκριτος*, II, 453-461)

Οι μάχες στα δύο ποιήματα είναι αρκετά διαφορετικές. Στον *Θησέα* περιγράφεται μια ομαδική μάχη, ενώ στον *Ερωτόκριτο* οι ήρωες αναμετριούνται με κονταροκτυπήματα· όμως, σε μερικά επεισόδια, ο Κορνάρος μιμείται τον Βοκκάκιο. Όταν συναντιούνται ο Γλυκαρέτης και ο Κυπριώτης, ο πρώτος, αναγνωρίζοντας ότι ο αντίπαλος είναι δυνατότερος, τον παρακαλεί να μην τον αντιμετωπίσει με μίσος. Αφού στο πρώτο κονταροκτύπημα οι ήρωες ισοφαρίζουν, ετοιμάζονται για δεύτερο. Κι ενώ προετοιμάζονται για τη δεύτερη σύγκρουση, το άλογο του Γλυκαρέτη αφηνιάζει και τσακίζει τον ιππότη·

Σἕνα καιρὸ ἐκινήσασι τά 'μορφα παλληκάρια
καὶ σφίγγουν στὴ μασκάλη τως τὰ δυνατὰ κοντάρια,
μὰ ἀπάνω στὸ μεσόστρατον ὁπού 'τρεχεν ὁ Ἀξώτης
τ' ἄλογον ἤκαμε ἄδικο τῆς ὄμορφής του νιότης
ἐκαταπεδουκλώθηκε, πέφτει, κουλουμουντρίζει,
τὸν καβαλάρη ἐπλάκωσε, τὴ χέρα του τσακίζει.

ἐτρέξαν ὅλοι ἐβγάλαν τον ἀπ' τ' ἄλογο ἀποκάτω

(*Ερωτόκριτος*, II, 1715-1720, 1725)

Ο βασιλιάς ενδιαφέρεται για την κατάστασή του·

Ὁ ρήγας ἐπικράθηκε κι ὅλοι οἱ ἀπομονάροι,
γιατὶ ἦτον τοῦτο τὸ κορμὶ πλοῦσο ἀπὸ κάθε χάρη.
Ἐσυντροφιάσαν τον πολλοί, στὸ σπίτι τόνε πᾶσι,
δὲ θέλουν ὥρα νὰ διαβῆ οὐδ' ὥρα νὰ περάση,
κ ἐφέρασινε τοὺς γιατροὺς ἐκείνη τὴν ἡμέρα
κι ὡς εἴδανε τὴν κοπανιὰν ὁπού 'χεν εἰς τὴ χέρα,
δένουν καλά, ὀρδινιάζουν τη καὶ γιατρικὰ τοῦ βάνου
κ' εἴπασι πὼς ὀγλήγορα σὰν πρώτας τοῦ τὴν κάνου.

(*Ερωτόκριτος*, II, 1751-1758)

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει στον Αρκήτα, ο οποίος, όμως, δεν είναι τόσο τυχερός ώστε να σωθεί.

[...] e orribil com'era, fu parata
al corrente destrier tosto davante,
il qual per ispavento in piè levossi
e indietro cader tutto lasciossi.

Sotto il qual cadde il già contento Arcita,
e 'l forte arcione li premette 'l petto
e sì il ruppe, che una fedita
tutto pareva 'l corpo; e 'l giovinetto,
che fu in forse allora della vita
abbandonar da gran dolor costretto,
per molti, che a lui corsero allora,
atato fu sanz'alcuna dimora.

(*Teseida*, IX, 8-9)

[...] κιάσχημα ἐφαντάστη,
ὁμπρὸς στὰ μάτια τοῦ φαρίου, τὸ ἔτρεχον Ἀρκήτας.
Ὁποίον γὰρ ἐκ τὸν σκιασμόν, στοὺς πόδας του σικόθη,
καὶ ὄπισθεν ἀνάσκελα, χάμου στὴν γῆν ξαπλώθη,

Λοιπὸν Ἀρκήτας ὁ πτωχός, ἔπεσεν ἀποκάτω,
καὶ πλάκοσε τὸ στῆθος του, κακὰ τὸ μπροστοκούρβη.
Καὶ τόσω τὸν ἐπλήγωσε, πουμία πληγὴ φαινέτον,
τὸ στῆθος κιόλον τὸ κορμή, τοῦ πανεμνόστου νέου.
Ὀλίγον γὰρ τοῦ ἔλειψε, στὴν ὥρα νὰ ποθάνη,
ἐκ τὸ βαρὴ τὸ παίσιμον, κὲτὴν πολλὴν ὀδήνην.
Καὶ τότου ἔδραμαν πολλοί, τάχα νὰ τοῦ βοθήσουν,
καὶ δόσαν του βοήθιαν, χωρὶς πολλὰ ναργήσουν.

(*Θησεύς*, IX, 8-9)

El fu subitamente disarmato,
e il palido viso pianamente
con acqua fredda lì li fu bagnato,
onde e' si risentì subitamente,
e molto fu da' suoi riconfortato;
ma parlar non poteva ancor niente,
sì gli avea 'l petto il suo arcion premuto
mentre il cavallo adosso gli era suto.

(*Teseida*, IX, 13)

Τότου τὸν ἐξαρμάτωσαν, ἐκεῖ κατὰ τῆς ὥρας,
καὶ τὸ χλομὸν τὸ πρόσωπον, ποῦτον ἀλλοχριασμένον.
Σιγᾶ τὸ ἐκατέβρεξαν, με δροσερὸν γὰρ ὕδωρ,
καὶ παραυθὺς ἐνόησε, κιανάβλεψον ὀλίγον.
Καὶ ἐκ τοὺς ἴδιους πολλά, αὐτὸν παρηγοροῦσι,
ἀλλ' οὐ ποσὸς οὐκ ἠμπορή, ἀκόμη νὰ συντίχη.
Τόσω τὸ μπροστοκούρβητου, σφικτὰ τὸν εἶχε σφίξη,
σιμὰ γὰρ εἰς τὸν σφόνδηλα, ὀλίγο νὰ τὸν πνήξη.

(*Θησεύς*, IX, 13)

Fece Teseo il campo a' vincitori
raccoglier tutto [...]
e mise cura solenne in Arcita
in rivocar la sua vita smarrita.

El fé chiamar più medici e venire
nel loco, i quai di vin tutto il lavaro,
e con loro argomenti fer reddire
a lui il parlar, che l'ebber molto caro;
poi le sue piaghe li fecer coprire
di fini unguenti e tututto il lenzaro;
e poi ch'alquanto fu riconfortato,
a seder lì tra lor si fu levato.

(*Teseida*, IX, 22-23)

Καὶ τότε ὅρισε Θησεύς, ὅλοι νὰ συναχθοῦσι,
αὐτοὶ ποὺ ἐπολέμησαν [...]
Καὶ πρόβλεψεν εἰς τὴν ὑγιάν, τ' Ἀρκήτα πῶς νὰ γιάνη,
γιαναποστρέψουν τὴν ζωήν, ὁπούτοναι χαϊμένη.

Ὅρισε καὶ συνάχθησαν, πολλοὶ γιατροὶ στὸν τόπον,
καὶ κεῖνοι τὸν ἐπλήνασι, μ' ἀρώματα καὶ οἶνον.
Μεταῖς γιατρίες τὸν ἔποικαν, τῆς ὥρας καὶ ἐστράφη,
ἡ Ἐμήλια γὰρ αὐτό, πολλὰ 'κριβῶ τὸ εἶχε.
Καὶ τότου ὅλαις ταῖς πληγαῖς, ἐποίκαν νὰ γιατρέψουν,
ἀπάληφὲς ἀτίμητον, σφικτὰ γὰρ τὸν ἐδέσαν.
Αφῶν καμπόσω στάθηκε, ἐσυνπαρηγορήθη,
ἐγέρθη ἀπάνω καίκατσε, καὶ τότ' ἀναθυμήθη.

(*Θησεύς*, IX 22-23)

Τελικά, και στα δύο ποιήματα ένας ήρωας δεν δέχεται τη μοίρα του στη μάχη και εγκαταλείπει το πεδίο. Στον *Θησέα*, ο Πελέας, παρόλο που μεταφέρθηκε ζαλισμένος έξω από το πεδίο, ήθελε να ξαναμπεί για να εκδικηθεί την πλη-

γή του, αλλά οι κανόνες πρόβλεπαν ότι όποιος χτυπιόταν έπρεπε να απομακρυνθεί από τον αγώνα.

[Peleo] a caval credendo
esser ancora, voleva tornare
il colpo ricevuto a vendicare.

Ma nulla fu, poi si trovò smontato
e al ridondo teatro di fore;
per che conobbe ch'elli era privato
di combatere il dì; onde dolore
intollerabile ebbe e non provato
da altrui mai; onde con tristo core,
co' suoi ch'eran con lui, al suo ostello
se n'andò disdegnoso e tutto fello.

(*Teseida*, VIII, 47-48)

Γιαναστραφὴ στὸν πόλεμο, νὰ ποίση κδίκησίντου,
ἀπετὸν κόλπον τὸν φρικτόν, πούχε στὴν κεφαλήν του.

Τίποτε δὲν τουφέλησε, γιατὶ τὸν ἀπουζάσαν,
καὶ παντελῶς τὸν ἄβγαλαν, ἔξω ἐκτὸ θεάτρω.
Καὶ τότἀφ' ὧν ἐγνώρισε, τὸ πῶς ἀργὸς ἐγίνη,
ἀπετὸν πόλεμον φημή, ἐπήγε νὰ ποθάνη.
Ἔσω καρδία του ἔτρεμεν, μεγάλον πόνον εἶχε,
γιατὶ ποσὸς δὲν ἔλπιζε, αὐτίνο νὰ τὸ πάθη.
Καὶ μετὰ θλίψη σύναζε, ὅλους τοὺς ἐδικούς του,
ἐμήσεψε μετὰ χολής, γεμάτος τοῦ θυμούτου.

(*Θησεύς*, VIII, 47-48)

Παρόμοια αντίδραση έχει ο κρητικός Χαρίδημος, όταν η κλήρωση τον αποκλείει από το τελευταίο κονταροκτύπημα, που θα ορίσει το νικητή.

Ἐπόμεινεν ὁ κρητικὸς στοῦ γαβαθιοῦ τὸν πάτο·
μιλοῦν του κι απ' τὴν πρίκα του πλιὸ δὲν ἀπιλογᾶτο
καὶ πρὸς τὴ Μοίρα ἐμάνιζε καὶ πρὸς τὸ ριζικό του
πού 'καμε κ' ἦτον ὕστερο τ' ὄνομα τὸ δικό του.
Δίχως ἀποχαιρετισμὸ καὶ δίχως νὰ πεζέψη,
δίχως νὰ πάρη θέλημα τοῦ ρήγα νὰ μιζέψη,
παίρνει τσὶ καβαλάρους του καὶ πλιὸ δὲν ἀνιμένει
καὶ πρικαμένος πορπατεῖ καὶ μανισμένος πηαίνει.

(*Ερωτόκριτος* II, 2267-2274)

Συμπεράσματα

Όταν ο Μανούσακας και ο Van Gemert ανακάλυψαν τα στοιχεία για τη ζωή του Σαχλίκη, δεν τους διέφυγε το γεγονός ότι η αποκατάσταση της ορθής χρονολόγησής του θα είχε σημαντικές συνέπειες στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του 14ου αιώνα:

> Αν λοιπόν γίνει δεκτή η νέα μας χρονολόγηση, η σημασία της μπορεί να εκτιμηθεί από τα ακόλουθα συμπεράσματα:
> 1. Στην Κρήτη αρχίζει, από τα τέλη κιόλας του 14ου αι., να διαμορφώνεται μια δική της λογοτεχνία, ανεξάρτητη από το Βυζάντιο. Βασίζεται βέβαια στον παραδοσιακό πια πολιτικό στίχο, συνδέεται όμως πιο πολύ με την ιταλική λογοτεχνία της εποχής της. Πρώτος και πρωτόπορος ο Στέφανος Σαχλίκης, αμέσως έπειτα ο Λεονάρδος Ντελλαπόρτας [...]
> 2. Η ομοιοκαταληξία για πρώτη φορά εισάγεται από την Ιταλία στην Κρήτη από το Σαχλίκη, το δεύτερο κιόλας μισό του 14ου αιώνα, δηλαδή έναν ολόκληρον αιώνα πρωτύτερα απ' ό,τι ήταν ως τώρα παραδεκτό.
> [...]
> 4. Η Άλωση της Πόλης (1453) δεν έχει πολλές απηχήσεις στα έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας.[55]

Ανάλογα συμπεράσματα έχει η χρονολόγηση του *Θησέα* στον 14ο αιώνα. Αν η υπόθεση είναι σωστή, γύρω στο 1340 έφτασαν στην Ελλάδα ο *Filocolo* και η *Teseida*, αμέσως μετά τη συγγραφή τους, ίσως χάρη στις ενέργειες μερικών ανθρώπων που ανήκαν στο πνευματικό περιβάλλον του Βοκκάκιου.[56] Μαζί με αυτά τα κείμενα έφτασε επίσης το *Cantare di Fiorio e Biancifiore*, που μεταφράστηκε αρκετά ελεύθερα και με πολλούς καλλωπισμούς. Σε χρονικό διάστημα τριάντα χρόνων μεταφράστηκε και ο *Θησέας*, που αργότερα χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα από τον Σαχλίκη για να διηγηθεί κωμικά ένα επεισόδιο της καθημερινής ζωής. Την ίδια περίοδο, γύρω στα 1360, ο Βοκκάκιος προώθησε στην Ιταλία την πρώτη μετάφραση της *Ιλιάδας*. Από την άμεση ή έμμεση δράση του Βοκκάκιου, λοιπόν, η νεοελληνική λογοτεχνία εμπλουτίστηκε με τρία έργα, τα οποία, αν και δεν έχουν εξαιρετική καλλιτεχνική αξία –ειδικά αν συγκριθούν με τα πρωτότυπα–, είναι πολύ σημαντικά από ιστορική άποψη.

Εκτός από τις συνέπειες για την ελληνική λογοτεχνία, μια προγενέστερη χρονολόγηση του *Θησέα* επιτρέπει ίσως να εξηγηθεί ικανοποιητικά η παρουσία έξι στροφών που λείπουν από όλες τις γνωστές ιταλικές εκδόσεις. Η υπόθεση ότι ο ίδιος ο μεταφραστής τις πρόσθεσε για να δείξει πρωτοτυπία δεν αποκλείεται, αλλά δεν αποκλείεται ούτε το ενδεχόμενο να χρησιμοποίησε μια αρχαιότερη χειρόγραφη έκδοση, όπου αυτές οι στροφές υπήρχαν ακόμη. Σε

αυτή την περίπτωση, το ελληνικό κείμενο θα αποτελούσε ένδειξη για την αποκατάσταση του ιταλικού κειμένου.

Η εισαγωγή της ομοιοκαταληξίας, του σονέτου και της ottava είναι σημαντικές τεχνικές ανακαλύψεις· πιο σημαντική είναι, όμως, η παρουσία του έρωτα και των ανθρώπινων σφαλμάτων διά μέσου ενός ασυνήθιστου ρεαλισμού. Την αυτοβιογραφία του Σαχλίκη, με «χαμηλό» και σκανδαλώδες περιεχόμενο, μιμήθηκαν μια σειρά από συγγραφείς μεσαίου ή κατώτερου επιπέδου, που μεγαλοποίησαν τα μειονεκτήματα του έργου του –το οποίο ήδη δεν πλησίαζε την τελειότητα– χωρίς όμως να είναι ικανοί να επαναλάβουν τα πιο δηκτικά και απομυθοποιητικά στοιχεία του. Το ευγενές περιεχόμενο του *Θησέα* ήταν κατάλληλο να το επεξεργαστούν συγγραφείς υψηλού επιπέδου, όπως ο Χορτάτσης και ο Κορνάρος.

Η παρωδία του Σαχλίκη είναι προς το παρόν το μοναδικό στοιχείο που υποστηρίζει την υπόθεσή μας. Η έρευνα των χειρογράφων ίσως μπορεί να προσφέρει νέες ενδείξεις για τη χρονολόγηση του νεοελληνικού *Θησέα*. Η διάδοση του βιβλίου μαρτυρεί, επίσης, υπέρ μιας πρώιμης χρονολόγησης της μετάφρασης. Εάν η μετάφραση ανήκει στον 14ο αιώνα, ο έλληνας ποιητής που αποφάσισε να μεταφράσει την *Teseida* παροτρυνόταν επιπροσθέτως από τη μεγάλη επιτυχία ενός έργου που φαινόταν και ήταν πράγματι επαναστατικό. Από αυτή την άποψη, η πολιτιστική πράξη του δεν διαφέρει πολύ από εκείνη των σημερινών εκδοτών των μπεστ σέλερ, οι οποίοι εκμεταλλεύονται το προωθητικό στοιχείο του νεωτερισμού για να προβάλουν τα βιβλία τους στην αγορά. Η επιτυχία αυτής της επένδυσης μαρτυρείται από το γεγονός ότι ο *Θησέας* υπήρξε ένα από τα πρώτα έντυπα ελληνικά βιβλία με κοσμικό περιεχόμενο και η πρώτη έντυπη μετάφραση λογοτεχνικού έργου στα ελληνικά.[57] Το ίδιο, όμως, με δυσκολία θα μπορούσε να συμβεί έναν αιώνα αργότερα, όταν πια το βιβλίο θα ήταν ξεπερασμένο και θα είχαν γίνει φανερά όλα τα μειονεκτήματά του.

Στην *Ιστορία της λογοτεχνίας* του, ο Δημαράς[58] θεωρούσε τον *Θησέα* «*τελευταῖο σταθμὸ τοῦ εἴδους*»·

> [...] ἀκόμη καὶ μορφολογικὰ τὸ ἔργο εἶναι ἐνδιάμεσο, γιατὶ οἱ πολιτικοί του στίχοι, ἀνομοιοκατάληκτοι κατὰ τὰ ὑπόλοιπα, ὁμοιοκαταληκτοῦν μόνο στὸ τέλος τοῦ κάθε ὀκταστίχου, γιὰ νὰ κρατηθεῖ ἔτσι κάπως ἡ αἴσθηση τῆς ὀκτάστιχης στροφῆς τοῦ πρωτοτύπου. Στὶς οἰκεῖες θέσεις τῆς Ἱστορίας, δηλώνεται ὅτι ἡ ρίμα, ὅπως ἐγνώρισαν τὶς λειτουργίες της οἱ καινούριοι καιροί, φαίνεται νὰ ἔχει εἰσαχθεῖ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα πολὺ ἐνωρίτερα καὶ ἀκολουθώντας δυτικὲς ἐμπειρίες· καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτήν, λοιπόν, ἡ *Θησηίδα* μπορεῖ νὰ θεωρεῖται μετρικὸ κατάλοιπο ξεπερασμένης στιγμῆς τῆς λογοτεχνίας μας.

Αν ο *Θησέας* ανήκει στον 14ο αιώνα, αυτή η αυστηρή κρίση πρέπει να ανα-

θεωρηθεί· εκείνη την εποχή, το ποίημα αποτελεί ένα στοιχείο νεωτερισμού σε ένα πανόραμα ουσιαστικά ομοιόμορφο, διότι μαρτυρεί μιαν από τις αρχαιότερες επιδράσεις της ιταλικής στη λαϊκή ελληνική λογοτεχνία και απομακρύνεται ταυτόχρονα τόσο από την παραδοσιακή επική όσο και από την ηθικοδιδακτική ποίηση της εποχής. Με αυτό τον τρόπο, ο συγγραφέας αυτού του έργου γίνεται πρόδρομος μιας λογοτεχνικής παραγωγής, μερικές φορές περιθωριακής αλλά επίσης ικανής να εκφραστεί σε εξαιρετικά επίπεδα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Έργα του Βοκκάκιου

Boccaccio, Giovanni, *Tutte le opere*, a cura di Enrico Bianchi, Carlo Salinari, Natalino Sapegno, Pier Giorgio Ricci, Milano – Napoli, Riccardo Ricciardi, La letteratura italiana, Storia e testi, vol. 8 [χ.χ.] (=Boccaccio, *Tutte le opere*).

Tutte le opere di Giovanni Boccaccio, a cura di Vittore Branca, Milano, Mondadori, 1967, vol. 12 (=Boccaccio, *Opere*).

Μεταφράσεις του Βοκκάκιου

Boccaccio, Giovanni, *Θησέος και γάμου* [sic] *της Εμήλιας*. Stampato in Vinegia per Giouanantonio et fratelli da Sabbio a requisitione de M. Damiano de Santa Maria de Spici, 1529.

Follieri, Enrica, «Il Teseida neogreco», libro 1, *Testi e studi bizantini e neoellenici*, Roma – Atene, 1959 (= Follieri, «Teseida»).

Follieri, Enrica, *Studio sulla versione in greco volgare del* Teseida *di Boccaccio*, Università degli Studi di Roma, Scuola di Filologia Classica, A.A. 1949-1950, relatore Silvio G. Mercati (ανέκδοτο).

Κείμενα

«Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι κυρού Στεφάνου του Σαχλήκη», στο G. Wagner (επιμ.), *Carmina Graeca Medii Aevi*, Leipzig, 1874, σσ. 62-78, 79-105 (= *«Γραφαί και στίχοι»*).

Κορνάρος, Βιτσέντζος, *Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα, Ερμής, 1980 (=*Ερωτόκριτος*).

Παπαδημητρίου, Συνόδης, *Ο Στέφανος Σαχλίκης και το ποίημά του* Αφήγησις Παράξενος, Οδησσός, 1896 (= Παπαδημητρίου).

Σάθας, Κ. Ν., *Κρητικόν Θέατρον ή συλλογή ανεκδότων και αγνώστων δραμάτων*, Βενετία, 1879 (= Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*).

Legrand, Émile, *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*, 19 vol., Paris, 1865-1874 – Nouvelle serie, 7 vol., Paris, 1874-1875 (9 = Apokopos, 1870· 13 = Trivolis, 1871· 15 = Sachlikis, 1871· 4 n.s. = Trivolis).

Olsen, Birgit, «The Greek Translation of Boccaccio's *Theseid* Book 6», *Classica et Mediaevalia*, XLI (1990), σσ. 275-301.

Vitti, Mario, «Il poema parenetico di Sachlikis nella tradizione inedita del

cod. Napoletano», *Κρητικά Χρονικά*, 14 (1960), σσ. 173-200 (= Vitti, «Sachlikis»).

W. Wagner, *Medieval Greek Texts* I, London, 1870 (= Wagner, *MGT*).

G. Wagner (επιμ.), *Carmina Graeca Medii Aevi*, Leipzig, 1874 (= Wagner).

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Βιβλιογραφία

Legrand, Émile, *Bibliographie Hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XV et XVI siècles*, Paris, 1885 – Bruxelles, 1969 (= Legrand, *BH*).

Testi letterari tradotti in greco (dal 500 ad oggi), a cura di Mario Vitti, Atti del IV Convegno di Studi Neogreci, Viterbo 20-22 maggio 1993, Soveria Manelli – Messina, Rubbettino, 1994.

Φιλολογία

Αλεξίου, Στυλιανός, «Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά* 8 (1954), σσ. 76 κ.ε.

Βουτιερίδης, Ηλίας Π., *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικης λογοτεχνίας (1000-1930)*, Αθήνα, 1976 / *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1924.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Γνώση, 2009 (= Δημαράς).

Κασίνης, Κωνσταντίνος Γ., *Διασταυρώσεις*, Αθήνα, εκδ. Χατζηνικολή, 1998 (= Κασίνης, *Διασταυρώσεις*).

Μανούσακας, Μανούσος Ι., *Η κρητική λογοτεχνία κατά την εποχή της Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 1965 (= Μανούσακας, *Κρητική λογοτεχνία*).

Μανούσακας, Μανούσος Ι., A. F. Van Gemert, «Ο δικηγόρος του Χάνδακα Στέφανος Σαχλίκης ποιητής του Ι΄ και όχι του ΙΕ΄αιώνα», *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο Κρήτης, 1976*, τόμ. 2, Αθήνα, 1980, σσ. 215-231 (= Μανούσακας – Van Gemert, «Σαχλίκης»).

Μπουμπουλίδης, Φαίδων Κ., *Κρητική λογοτεχνία*, Αθήνα, 1955, σσ. XIX, 39-44, 54-56.

Ξανθουδίδης, Στέφανος Α., «Ο Στέφανος Σαχλίκης και οι δικηγόροι της Κρήτης προ πέντε αιώνων», *Παναθήναια* 18 (1909), σσ. 177-180 (= Ξανθουδίδης, «Σαχλίκης»).

Ξανθουδίδης, Στέφανος Α., «Διορθώσεις εις τα ποιήματα Στεφάνου Σαχλίκη», *Βυζαντίς* 1 (1909), σσ. 1-30, 341-371.

Ξανθουδίδης, Στέφανος Α., «Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας τα ζάρια», *Κρητικός Λαός* 1 (1909), σσ. 7-11.

Ξανθουδίδης, Στέφανος Α., *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα, 1939 (σειρά: Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, αρ. 34).

Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., «Sachlikisstudie, Neograeca Medii Aevi, Text und Ausgabe», σσ. 219-227 / «Μελετήματα περί Σαχλίκη», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σσ. 7-58 (= Παναγιωτάκης, «Sachlikisstudie»).

Πολίτης Νικόλαος, «Λαογραφική Επιθεώρησις· Στέφανος Α. Ξανθουδίδης, "Ο Στέφανος Σαχλίκης και οι δικηγόροι της Κρήτης προ πέντε αιώνων, *Παναθήναια* 18 (1909) 177-180"», *Λαογραφία* 2 (1910), σσ. 133-136.

Astruc, Ch., «La *Théséide* de Boccace adaptée en grec vulgaire», *Scriptorium* 5 (1951), σσ. 303-304.

Beck, Hans Georg, *Geschichte der by-*

zantinischen Volksliteratur, München, 1971 / *Ιστορία της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*, μτφρ. Νίκη Eideneier, Αθήνα, 1988 (= Beck).

Cantarella, Raffaele, «Un poeta cretese del sec. XV: Stefano Sachlikis», *Atene e Roma*, serie III, anno III, 3 (1935), σσ. 53-72 / *Μύσων* 7 (1938), σσ. 74-91.

Carpinato, Caterina, «La traduzione neogreca del *Teseida*. Da Boccaccio a Zinos», *TLITG*, σσ. 25-37.

Follieri, Enrica, «La versione in greco volgare del *Teseida* del Boccaccio», *Atti dell'ottavo Sinedrio Bizantinologico*, A, Roma, 1953, σσ. 67 κ.ε. (= Follieri, «Versione del *Teseida*»).

Follieri, Enrica, «Gli elementi originali nella versione neogreca del *Teseida* del Boccaccio (Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, Αθήνα 1958, 292-298)», *Ελληνικά*, Παράρτημα 9 (= Follieri, «Elementi originali»).

Koepstein, Helga, «Zur Landwertschaft Kretas. Endes des 15 Jahrhunderts (nach Stephanos Sachlikis)», *Studi veneziani* 2 (1969), σσ. 43-56.

Krumbacher, Karl, «Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen: S. D. Papadimitriou, Stephan Sachlikis und sein Gedicht Αφήγησις Παράξενος, Odessa, Oekonomische Buchdruckerei 1896», *Byzantinische Zeitschrift* 5 (1896), σσ. 620-621.

Krumbacher, Karl, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München, 1891, [2]1897 (= Krumbacher).

Lioubarskij, G. N., «Kritskij poet Stefan Sachlikis», *Vizantijskij Vermenik* 16 (1959), σσ. 65-81 / «Ο Κρης ποιητής Στέφανος Σαχλίκης», μτφρ. Μαρία Γ. Νυσταζοπούλου, *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), σσ. 308-334.

Marshall, F. H., *Glossaries to the Greek translation of Boccaccio* Teseide (Θησέος και γάμοι της Εμήλιας) *and to the poem of Georgios Choumnos on Genesis and Exodus*, 1927.

Marshall, F. H., «The Greek *Theseid*», *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929-30), σσ. 131-142 (= Marshall).

Morgan, Gareth, «Cretan Poetry, Sources and Inspiration», *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), σσ. 7-68, 203-270, 379-434 (= Morgan).

Origini della letteratura neogreca, a cura di N. M. Panagiotakis, Venezia, 1993 / *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά του 2ου διεθνούς συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi», Venezia, 7-10 novembre 1991.

Pulega, Andrea, *Ludi e spettacoli nel Medioevo. I tornei di dame*, Milano, 1970.

Reichenkron, Günter, «Stephanos Sachlikis, Autobiograph und Moralist», *Festgabe für Fritz Neubert*, Berlin, 1956, σσ. 363-377.

Schmitt, John, «La *Théséide* de Boccace et la *Théséide* grecque», *Bibliothèque de l'école des hautes études* 92 (1892), σσ. 279-345 / J. Psichari, *Études de philologie néogrecque*, Paris, 1892, σσ. 279 κ.ε. (= Schmitt).

Spadaro, Giuseppe, *Contributo sulle fonti del romanzo greco medievale «Florio e Plaziaflora»*, Atene, 1966 / *Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας* 26 (= Spadaro, *Florio*).

Spadaro, Giuseppe, «Testi medievali greci in demotico tramandati in codici napoletani», *Ιταλοελληνικά* 1 (1988), σσ. 49-74 (= Spadaro, «Testi medievali»).

Testi letterari tradotti in greco (dal 500 ad oggi), a cura di Mario Vitti, Atti del IV Convegno di Studi Neogreci, Viterbo

20-22 maggio 1993, Soveria Manelli – Messina, Rubbettino, 1994 (= *TLITG*).
Tomalin, Margaret, *The Fortunes of the Warrior Heroines in Italian Literature. An Index of Emancipation*, Ravenna, 1982.
Travi, Ernesto, «L'introduzione al *Teseida* e l'epistolografia del "500"», *Boccaccio, Venezia e il Veneto*, a cura di Vittore Branca e Giorgio Padoan, Firenze, Olschki, 1979, σσ. 153-160.
Trexler, Richard C., «Correre in terra. Collective Insults in the Late Middle Ages», *Mélange de l' École Française de Rome. Moyen Age - Temps Modernes*, t. 96-2 (1984), σσ. 845-902.
Van Gemert, A. F., «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 36-130 (= Van Gemert).
Vitti, Mario, *Storia della letteratura neogreca*, Roma, 2001.
Zancan, Marina, «La donna», *Letteratura italiana*, t. 5, *Le Questioni*, Torino, 1986, σσ. 765-827.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Αυτό το άρθρο αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής μου με τίτλο *Η νεοελληνική τύχη του Giovanni Boccaccio*, Αθήνα, 2003 (ανέκδοτη).

2 Για τη χρονολογία, βλ. Boccaccio, *Teseida*, a cura di Aurelio Roncaglia, Bari, Laterza, 1941, σσ. 494-495.

3 *Teseida* XII, 84: «Αλλά εσύ πρώτο, βιβλίο, τους κάνεις να τραγουδήσουν τα βάσανα του Άρη, που δεν είχαν ξαναειδωθεί στη δημώδη λατινική».

4 Οι φιλόλογοι που μελέτησαν το έργο, θεωρούν την *Eneide*, την *Tebaide* του Stazio και το *Roman de Thèbes* τις πιο άμεσες πηγές του Βοκκάκιου, χωρίς να αποκλείουν άλλα άγνωστα κείμενα. Για τις πηγές, βλ. V. Crescini, *Contributo agli studi sul Boccaccio con documenti inediti*, Torino, 1887 σσ. 220 κ.ε.· V. Crescini, «Sulla *Teseide* boccaccesca», *Atti del R. Istituto Veneto* 60 (1901)· P. Savi-Lopez, «Sulle fonti della *Teseide*», *Giornale storico della Letteratura italiana* 36 (1900), σσ. 57 κ.ε.

5 «Αφού βρήκα μια παμπάλαια ιστορία, άγνωστη στους περισσότερους ανθρώπους, όμορφη είτε για την υπόθεσή της, που είναι ο έρωτας, είτε για τους ανθρώπους για τους οποίους μιλάει, οι οποίοι ήταν νέοι και κατάγονταν από βασιλικό αίμα, τη μετέφερα έμμετρα στη δημώδη λατινική, για να σας αρέσει περισσότερο».

6 *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio*, Roma, 1958-1991, σσ. 66-69.

7 Αυτό το χειρόγραφο βρίσκεται στη Φλωρεντία, στη Biblioteca Laurenziana (Acquisti e Doni 325). Η γνησιότητα αναγνωρίστηκε από τον Enrico Rostagno και επιβεβαιώθηκε από τον Giuseppe Vandelli, «Un autografo della *Teseide*», *Studi di filologia italiana* 2 (1929), σσ. 5-76. Στο αυτόγραφο στηρίζονται οι φιλολογικές εκδόσεις του Salvatore Battaglia (Firenze, Sansoni, 1938) και του Aurelio Roncaglia. Η έκδοση του Battaglia σχολιάστηκε από τον Gianfranco Contini, *Giornale storico della Letteratura italiana* 112 (1938), σσ. 86 κ.ε., ο οποίος πρότεινε σημαντικές βελτιώσεις, που αναφέρονται

στην έκδοση του Roncaglia. Για άλλες βελτιώσεις, βλ. Alberto Limentani, «Alcuni ritocchi al testo del *Teseida*», *Cultura neolatina* 19 (1959), σσ. 91-100.

8 H. Hauvette, «Les plus anciennes traductions françaises de Boccace», *Bulletin italien* (1907-1909), σσ. 50-67.

9 Legrand, *BH*, 1, σσ. 206-207, αρ. 84.

10 Follieri, «Teseida», σσ. 3-6.

11 Legrand, *BH* : ΘΗΣΕΟΣ ΚΑΙ ΓΑΜΟΙ ΤΗΣ ΕΜΙΛΙΑΣ [Au verso de l'avant-dernier f.] REGISTRO. A. a. b. c. d. e. f. g. h. i. k. l. m. n. o. p. q. r. s. t. u. x. y. Tutti sono Quaderni eccetto A & y che sono Terni. – Stampato in Vinegia per Giouanantonio et fratelli da Sabbio a requisitione de M. Damiano de Santa Maria da Spici. M.D.XXIX del mese de Decembrio. – In-4 de 180 ff. non chiffrés (dont le dernier blanc) et divisés en 23 cahiers signés et composés comme il est indiqué dans le registre. Marque d'André Counadis sur le titre, qui est blanc au verso. Les gravures sur bois insérés dans le texte sont empruntées à la traduction de l'Iliade de Lucanis.

12 Legrand, *BH*: L'exemplaire de cette traduction que possède M. le prince G. Mavrocordato offre une particularité qu'il importe de signaler. A la fin du cinquième livre, verso du f. signé K., on lit la note suivante, d'une écriture du seizième siècle: Questo libro è di Emilio della Morea et si chiama le commedie di Teseo greco. Nos n'avons pu rien découvrir concernent Emilio della Morea. Est-il l'auteur ou l'éditeur de la traduction du poème de Boccace? Posséda-t-il simplement l'exemplaire de la Théséide grecque sur lequel son nom est inscrit? Ce sont des questions auxquelles je souhaite que d'autres puissent répondre. Nous ferons seulement observer que ce personnage pourrait bien avoir été un Grec et s'être appelé, dans sa langue, Αιμίλιος Μωραΐτης.

13 Legrand, *BH*, 2: Un exemplaire de la Théséide grecque, appartenant jadis au comte de Thott et aujourd'hui à la bibliothèque royale de Copenhague, est désigné comme il suit dans le catalogue dudit comte: Comoediae hodierna graecorum dialecto conscriptae quae Venetiis publice solent aliquando exhiberi. Cette désignation a fait supposer l'existence d'un Recueil de Comédies en grec vulgaire; mais une lettre de feu Jean Pio, publiée par Sathas (*Κρητικόν Θέατρον*, Venise, 1878, in-8°, p. υιή) est venue dissiper tout les doutes et identifier ce prétendu recueil avec la Théséide. Les amateurs d'audacieuses conjectures, armés de la note publiée ci-dessus, et du titre que nous venons de reproduire, soutiendront probablement que certains épisodes de la Théseide se jouaient à Venise devant un auditoire grec.

14 Legrand, *BH*: Le Parisinus n° 2898 de l'ancien fonds grec renferme une copie manuscrite de cette version de la Théséide. Au seizième siècle, il n'existait également une copie manuscrite avec figures dans la bibliothèque de "l'illustrissime seigneur" Jean Soutzos, à Constantinople. Elle était ainsi intitulée Ιστορία του γενναιοτάτου Θησαίου, βασιλέως Αθηνών, και όπως επήγε εις ταις Αμαζόναις και επολέμησε και επαρέλαβε αυτάς, και όπως πάλιν επανήλθεν εις τας Αθήνας, και συνεβασίλευσε μετά του αδελφού αυ-

τού Αδριανού. Και το χαρτί ένε βιββάκινο φιγουράδο.

15 Krumbacher, σ. 453· Beck, σσ. 139-140· Θωμας Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία,* Αθήνα, 1984, αρ. 1396.

16 Follieri, «Teseida».

17 Birgit Olsen, «The Greek Translation of Boccaccio's *Theseid* Book 6», *Classica et Mediaevalia,* XLI, 1990, σσ. 275-301.

18 Enrica Follieri, *Studio sulla versione in greco volgare del* Teseida *di Boccaccio,* Università degli Studi di Roma, Scuola di Filologia Classica, A. A. 1949-1950, relatore Silvio G. Mercati (ανέκδοτο). Ένα αντίτυπο αυτής της ανέκδοτης μελέτης βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici di Palermo (βλ. Caterina Carpinato, «La traduzione neogreca del *Teseida.* Da Boccaccio a Zinos», *TLITG,* σ. 34).

19 Για το θέμα αυτό, βλ. Schmitt· Marshall· F. H. Marshall, *Glossaries to the Greek translation of Boccaccio* Teseide *(*Θησέος και γάμοι της Εμήλιας*) and to the poem of Georgios Choumnos on Genesis and Exodus,* 1927· Ch. Astruc, «La *Théséide* de Boccace adaptée en grec vulgaire», *Scriptorium* 5 (1951), σσ. 303-304· Follieri, «Versione del *Teseida*», σσ. 67 κ.ε.· Follieri, «Elementi originali»· Follieri, «*Teseida*»· Caterina Carpinato, «La traduzione neogreca del *Teseida.* Da Boccaccio a Zinos», *TLITG,* σσ. 25-37. Άλλες λεπτομέρειες για τους μελετητές του *Θησέα* αναφέρονται στο άρθρο της Carpinato (σσ. 33-35).

20 Caterina Carpinato, «La traduzione neogreca del *Teseida.* Da Boccaccio a Zinos», σσ. 27.

21 Η μετάφραση της *Teseida* στερεώνει την ανάπτυξη της μεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας και δοκιμάζει τις ικανότητες της δημοτικής.

22 Schmitt, σσ. 279-345.

23 Follieri, «Elementi originali», σσ. 293.

24 Σημειώνω εδώ ότι για το πρώτο βιβλίο της ελληνικής μετάφρασης χρησιμοποιώ την έκδοση της Follieri, ενώ για το ιταλικό κείμενο χρησιμοποιώ την έκδοση του Limentani.

25 «[...] Και πώς ήταν πρώτα και πώς έπειτα η ζωή μου, που δεν θέλατε πια να με θεωρήσετε δικό σας [...] και, λογιάζοντας λοιπόν το πάθος μου, μπορείτε να αφήσετε την περηφάνεια που κρατάτε, και αφού την αφήσετε, μπορείτε να μετατρέψετε τη θλίψη μου σε ποθητή ευτυχία».

26 Σημείωση του Βοκκάκιου στο I, I: «Επειδή η κύρια πρόθεση του συγγραφέα αυτού του βιβλίου είναι να διηγηθεί την αγάπη και τα συμβάντα των νέων Θηβαίων Αρκήτα και Παλαίμονα με την αμαζόνα Αιμίλια, όπως φαίνεται από το προοίμιο, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί δικαίως τι σχέση έχει εδώ ο πόλεμος του Θησέα με τις Αμαζόνες, στον οποίο μόνο αναφέρεται το πρώτο βιβλίο αυτού του έργου. Λέω εν συντομία ότι ο συγγραφέας δεν έγραψε αυτά τα πράγματα για κανέναν άλλο λόγο, παρά για να δείξει το πώς ήρθε η Αιμίλια στην Αθήνα. Και επειδή το θέμα, δηλαδή τα ήθη των Αμαζόνων, είναι άγνωστο στους περισσότερους, και γι' αυτό τερπνότερο, θέλησε να το περιγράψει περισσότερο απ' ό,τι χρειαζόταν».

27 Follieri, «Elementi originali».

28 Caterina Carpinato, «La traduzione neogreca del *Teseida.* Da Boccaccio a Zinos», σσ. 25-37.

29 Schmitt, σ. 331.

30 Follieri, «Elementi originali», σ. 297.

31 Μανούσακας – Van Gemert, «Σαχλίκης».

32 Μανούσακας – Van Gemert, «Σαχλίκης»· Van Gemert.

33 Για τις σχέσεις του ποιητή με την κρητική λογοτεχνία, βλ. Morgan· Μανούσακας, *Κρητική λογοτεχνία*, σ. 19, σημ. 1· Helga Koepstein, «Zur Landwertschaft Kretas. Endes des 15 Jahrhunderts (nach Stephanos Sachlikis)», *Studi Veneziani* 2 (1969), σσ. 43-56.

34 Από τις έρευνες που υπάρχουν για το συγγραφέα αναφέρουμε τις πιο σημαντικές:

– Κ. Γ. Υπερίδης, *Ιωνία της Σμύρνης*, αρ. φύλλου 196 (28/4/1876), σ. 3γ.

– Krumbacher, «Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen: S. D. Papadimitriou, Stephan Sachlikis und sein Gedicht Αφήγησις Παράξενος, Odessa, Oekonomische Buchdruckerei 1896», *Byzantinische Zeitschrift* 5 (1896), σσ. 620-621.

– Ξανθουδίδης, «Σαχλίκης».

– Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Λαογραφική επιθεώρησις Στέφ. Α. Ξανθουδίδης, Ο Στέφανος Σαχλίκης και οι δικηγόροι της Κρήτης προ πέντε αιώνων, *Παναθήναια*, 18 (1909), σσ. 177-180», *Λαογραφία* 2 (1910), σσ. 133-136.

– Raffaele Cantarella, «Un poeta cretese del sec. XV: Stefano Sachlikis», *Atene e Roma*, serie III, anno III, 3 (1935), σσ. 53-72 / *Μύσων* 7, 1938, σσ. 74-91.

– Günter Reichenkron, «Stephanos Sachlikis, Autobiograph und Moralist», *Festgabe für Fritz Neubert*, Berlin, 1956, σσ. 363-377.

– G. N. Lioubarskij, «Kritskij poet Stefan Sachlikis», *Vizantijskij Vermenik* 16 (1959), σσ. 65-81 / «Ο Κρης ποιητής Στέφανος Σαχλίκης», μτφρ. Μαρία Γ. Νυσταζοπούλου, *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), σσ. 308-334.

35 Το αβάσιμο των εικασιών των Παπαδημητρίου, Αλεξίου και Morgan για τη χρονολόγηση του έργου του Σαχλίκη μετά το 1453 έχει αποδειχθεί με πολλά στοιχεία· βλ. σχετικά Μανούσακας – Van Gemert, «Σαχλίκης». Αναφέρουμε παρακάτω τις κυριότερες παρατηρήσεις:

α) Το «*μανδάτον θλιβερόν από την Ρωμανίαν*» (I, 327) δεν υπαινίσσεται αναγκαστικά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης· αφού ο 14ος και ο 15ος είναι αιώνες γεμάτοι μαντάτα θλιβερά, αυτά τα λόγια μπορούν να εννοούν ακόμα και προσωπικές συμφορές.

β) Οι στίχοι «*εις την Τουρκιά να εξοριστή, εις Τούρκους να περάση*» κ.ε. (II, 426) πιθανώς αναφέρονται σε μια πολιτική κατάσταση παλαιότερη από το 1453, αφού ύστερα από την Άλωση οι Τούρκοι ήταν παντού και δεν χρειαζόταν κανείς να εξοριστεί στην Τουρκία.

γ) Οι μισθοφόροι «*Λουμπάρδοι και Τουδέσκοι*» (II, 375) μαρτυρούνται για τον 15ο αιώνα μόνο από ενδείξεις και όχι με αποδείξεις, που αντιθέτως υπάρχουν για τον 14ο αιώνα.

δ) Τα ρήματα «*λεπριάζουν και λωβιάζουν*» (I, 346) δεν εννοούν (όπως νομίζει ο Αλεξίου, 239-240) τη σύφιλη, που διαδόθηκε στην Ευρώπη μετά το 1495, αλλά τη λέπρα.

ε) Μια αναφορά του «Livre d'Or de la Noblesse Ionienne» του Eug. Rizo Rangabè για έναν Stefano Sachlichi που ζούσε στην Κέρκυρα στις αρχές του 16ου αιώνα δεν φαίνεται να συσχετίζεται με τον ποιητή. Εξάλλου, οι ίδιοι επιστήμονες που είχαν χρησιμο-

ποιήσει αυτές τις ενδείξεις είχαν εκφράσει τις επιφυλάξεις τους.

36 Van Gemert, που χρησιμοποιείται για όλα τα υπόλοιπα βιογραφικά στοχεία.

37 Μανώλης Κ. Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα. Συμβολή στη μελέτη και στην έκδοσή τους*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1977, σσ. 213-215. Το χειρόγραφο περιέχει επίσης ένα *Θρήνο της Κωνσταντινούπολης*, το *Θανατικόν της Ρόδου* του Λιμενίτη, τον *Βέλθανδρο*, τον *Βελισάριο* και τον *Σπανέα*.

38 Παναγιωτάκης, «Sachlikisstudie», σ. 8. Εκτός από τον Σαχλίκη, ο κώδικας περιέχει τον *Πτωχολέοντα*, τον *Σπανέα* και τον *Λίβιστρο*.

39 Spadaro, «Testi medievali», σ. 64.

40 Παναγιωτάκης, «Sachlikisstudie», σ. 10. Ο Ν. Παναγιωτάκης παρατηρεί ότι οι κώδικες αντιγράφηκαν περίπου ενάμιση αιώνα μετά τη σύνθεση των στιχουργημάτων και δεν φαίνονται να ανήκουν σε κρητικό περιβάλλον. Αυτή η διαπίστωση θα μπορούσε να μαρτυρεί μακρόχρονη τύχη των ποιημάτων και ευρεία διάδοσή τους.

41 *Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι Στεφάνου του Σαχλίκη*. Ποίημα ηθικόν νυν το πρώτον κατά το εν Παρισίοις χειρόγραφον εκδοθέν επιμελείᾳ και διορθώσει Αιμυλίου Λεγρανδίου, *Collection de Monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*, αρ. 15 (Παρίσι, 1871).

Πράγματι, όπως αναφέρει ο ίδιος, ο Legrand δεν χρησιμοποίησε το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης του Παρισιού, επειδή, όταν εμφανίστηκε η έκδοσή του, οι Γερμανοί πολιορκούσαν το Παρίσι και η Εθνική Βιβλιοθήκη ήταν κλειστή. Ο Legrand είχε ένα προσωπικό, καλλιγραφικό χειρόγραφο που ήταν αρκετά πιστό αντίγραφο του Ρ. Για την ιστορία αυτού του τέταρτου χειρογράφου, βλ. Παναγιωτάκης, «Sachlikisstudie», 45-58.

42 «*Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι* κυρού Στεφάνου του Σαχλίκη», Wagner, σσ. 62-78, 79-105.

43 Παπαδημητρίου.

44 Vitti, «Sachlikis».

45 Η κατάσταση των κωδίκων και η ιδιομορφία της γλώσσας του Σαχλίκη προκαλούν δυσκολίες στην αποκατάσταση του κειμένου, γι' αυτό ο Ν. Παναγιωτάκης οδηγήθηκε στην υπόθεση ότι «*και στα τρία χειρόγραφα έχει προϋπάρξει καταγραφή από απομνημόνευση, με υπαγόρευση ή από μνήμης* [...] *με τη σειρά που είχαν αντιγραφεί σε κάποιο αρχέτυπο ή σε κάποια άμεσα ή έμμεσα αντίγραφά του που κυκλοφορούσαν*» (Παναγιωτάκης, «Sachlikisstudie», σ. 18). Αυτή η υπόθεση, ενώ δεν έχει αμφισβητηθεί για τον κώδικα του Μονπελιέ και έγινε αποδεκτή από τον Vitti («Sachlikis», σ. 175, 1) για τον κώδικα της Νάπολης, απορρίφθηκε από τον Spadaro («Testi medievali», σ. 64), ο οποίος βλέπει στη γλωσσική ποικιλία ένα προανάκρουσμα της γλώσσας των κρητικών κωμωδιογράφων του 11ου και του 12ου αιώνα.

Για παρατηρήσεις στο κείμενο αναφέρουμε: Σ. Ξανθουδίδης, «Διορθώσεις εις τα ποιήματα Στεφάνου Σαχλίκη», *Βυζαντίς* Α3 (1909), σσ. 1-30· Φαίδων Κουκουλές, «Παρατηρήσεις εις τα *Carmina graeca medii aevi* του G. Wagner», *Λαογραφία* 3 (1911), σ. 37· Σ. Ξανθουδίδης, «Αντιπαρατηρήσεις εις τα του G. Wagner *Carmina graeca medii aevi*», *Λαογραφία* 3 (1911), σ. 617· Στυλιανός Αλεξίου, «Φιλολογικαί παρατηρήσεις εις φιλολογικά κείμενα», *Κρητικά Χρονικά* 8 (1954), σ. 241.

46 Αναφέρουμε μερικά παραδείγματα: πουργατόριον (σ. 244), γράτζια (σ. 297), μπουκούνια (σ. 352), λότζαν (σ. 363), δηνάρια (σ. 394), πουρδέλια (σ. 472), παλαιογούνελλον (σ. 508), πριώρε, σκαρταμπέλα (σ. 513), τραπέλα (σ. 514), τομπέλα (σ. 515), γουνέλλα (σ. 516), πουτάνα (σ. 540), πριώραν (σ. 561), καστρώνουν (σ. 585).

47 Συγκρίνουμε: scudieri lombardi e tedeschi – mangiare e bere in brigata – vieni a bevere un tratto.

48 Παναγιωτάκης, «Sachlikisstudie», σσ. 25 κ.ε.

49 βλ. Andrea Pulega, *Ludi e spettacoli nel Medioevo. I tornei di dame*, Milano, 1970, και Richard C. Trexler, «Correre in terra. Collective Insults in the Late Middle Ages», *Mélange de l'École Française de Rome. Moyen Age – Temps Modernes*, t. 96-2 (1984), σσ. 845-902.

50 Morgan, σσ. 244 κ.ε.

51 Marshall, σσ. 131-142.

52 Marshall, σ. 132. «Δεν μπορώ να μην νιώθω ότι ο ελληνικός *Θησέας* ήταν γνωστός στον Κορνάρο, και ότι επηρέασε, αν και όχι ευρέως, τη δομή του ποιήματος. Μπορούμε να προσέξουμε ιδιαίτερα την εξορία του Αρκήτα και τη μυστική επιστροφή του με το νέο όνομα "Πενθέας" ως πρότυπο της επιστροφής από την εξορία του Ερωτοκρίτου, αλλαγμένου από τη δράση του μαγικού υγρού. Τα επεισόδια της γκιόστρας στα δύο ποιήματα έχουν πολλά κοινά με τη μακρά απαρίθμηση των συμμετέχοντων πολεμάρχων. Τελικά, και τα δύο ποιήματα τελειώνουν αίσια μ' ένα γάμο, αν και η ευτυχία του Ερωτοκρίτου και της Αρετούσας είναι πιο καθαρή από εκείνη του Παλαίμονα και της Αιμιλίας».

53 Ηλίας Π. Βουτιερίδης, *Σύντομη ιστορία της νεολληνικής λογοτεχνίας (1000-1930)*, Αθήνα, 1931, σ. 171.

54 Για το κείμενο του ελληνικού *Θησέα* χρησιμοποίησα το αντίτυπο που βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Πρόκειται για την έκδοση του 1529, «Stampato in Vinegia per Giouanantonio et fratelli da Sabbio a requisitione de M. Damiano de Santa Maria de Spici M. D. XXIX del Mese de Decembrio».

55 Μανούσακας – Van Gemert, «Σαχλίκης», σσ. 230-231.

56 Ο Spadaro (*Florio*, 14) υποστηρίζει ότι η οικογένεια των Acciaiuoli, με την οποία ο Βοκκάκιος είχε φιλικές σχέσεις, έφερε στην Ελλάδα ορισμένα από τα έργα του.

57 Κασίνης, *Διασταυρώσεις*, σ. 24.

58 Δημαράς, σ. 34.

ABSTRACT

ELENA CAPPELLARO: The first Greek translation of Boccaccio's *Teseida*: Hypothesis for a chronology

The neohellenic translation of Boccaccio's *Teseida* has been object of studies by several philologists who appreciated its qualities: The comparison with the original shows that the translator, instead of following the Italian text, gave it a popular style which is more suitable to the Greek public.

A further interesting element could be the attempt to place the datation at the XVI century, in the period 1340-1371. To this period belongs a text by Stefanos Sachlikis that seems a literal parody of a war episode in *Teseida*. Although there are no further elements that can confirm this theory, if it were true, *Teseida* translation would be the first example of sonnet, rhyme and octave in neohellenic poetry.

The general characters of neohellenic *Teseida*, and also some war episodes, are found in Vincenzo Cornaro masterpiece *Erotokritos*. As Cornaro knew several different texts, it is possible that *Teseida* could be one of its side sources.